

ՀԱՄԱՌՕՏ ԱԿՆԱՐԿ՝
ՇԱՄԱԽԻ ՔԱՂԱՔԻ
ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԵՒ
ՀԱՅ ԿՐԹԱՐԱՆՆԵՐԻ ՎՐԱՅ (ԺԹ. ԴԱՐ)

ԳԷՈՐԳ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ

Շամախի քաղաքի հայութեան պատմութիւնը դարեր շարունակ գոյատեւած մի հարուստ ու ինքնատիպ հայկական ոստանի պատմութիւն է:

Տարիներ շարունակ աղբրեջանական պատմագրութիւնը (Զիա Բունիաթով¹, Ֆերիդա Մամեդովա², Հ. Զիդզի³ եւ շատ ուրիշներ) հետեւողականօրէն քողարկել է Շամախի քաղաքում հնուց ի վեր, ինչպէս նաեւ՝ ԺԹ. դարում ստուարաթիւ հայութեան գոյութեան փաստը: Միտումնաւոր կերպով լուծեան քողով է պատուել, կամ էլ ծայրայեղ դէպքում խիստ նուազեցուել է այդ քաղաքի սոցիալ-տնտեսական, հասարակական, հոգեւոր-մշակութային կեանքում հայերի ունեցած ծանրակշիռ ներդրումը:

Պատմութեան մէջ բազմիցս յիշատակուող հինաւուրց Շամախի քաղաքը տարածուած է Կովկասեան լեռնապարի հարաւ-արեւելեան ճիւղերի ստորոտին, փոքրիկ բլրաշարի վրայ՝ փռուած Ս. Սահակ եւ Զաքարաւ գետակների խառնուելու տեղում: Քաղաքին ամենամօտիկ լեռներն են դէպի հիւսիս-արեւմուտք ձգուող Ղզղարասին եւ Փեղրաքունը⁴. «Խոր ձորեր են Շամախու արեւելեան եւ արեւմտեան կողմերն: Արեւմտեան ձորով հոսում է Մէյսարու վտակն եւ արեւելեան ձորով մի փոքրիկ առու: Երկու ջրերս միանում են պարսից թաղի ստորոտում եւ խառնում Փիր-Սահաթ գետակին: Քաղաքիս վերնամասն հարթ է, միջնամասն՝ լանջ, ստորին մասն՝ հովտահարթ»⁵ գրում է Մակար եպիսկոպոս Բարխուտարեանցը: Շամախիի մեծ գաւակ Ալեքսանդր Շիրվանզադէն զմայլանքով է նկարագրել իր ծննդավայր Շամախիի բնութիւնը. «Այնտեղ երկինքը կապոյտ է, ինչպէս Փիրուգա, երկիրը բոյսերով, ծաղիկներով փարթամ, ինչպէս մի սքանչելի պարտեզ: Այնտեղ ձմեռը եղանակը մեղմ է, դիւրեկան, ոչ քամի, ոչ փոթորիկ: Իսկ գարնանը եւ ամռանը բարձրագագաթ ծառերի վրայ գիշեր-

ցերեկ երգում են անթիւ սոխակներ: Եւ ինչ համեղ մրգեր կան այնտեղ, եթէ գիտենաք, ինչ հոտաւետ պտուղներ»⁶:

Պատմական յիշատակութիւնները վկայում են, որ հայ բնակչութիւնը Շամախիում բնակուել է վաղնջական ժամանակներից սկսած: Հայ էթնիկ տարրի վաղեմութիւնը փաստող ապացոյցներից խիստ բնորոշ է Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալեանցի վկայակոչումը. «Այսօրիկ գիւղօրայք հին են, եւ բնակիչքն (իմա՝ հայերը - Գ.Ս.) բնիկ շամախեցիք...»⁷: Համաձայն կովկասագէտ Ն. Չէյդիցի վկայութեան՝ «Շամախի քաղաքի շրջակայքում սփռուած հայկական բնակավայրերը ամենայն հաւանականութեամբ կազմում են միջին դարերում առաւել մեծ քանակութեամբ եղած բնակավայրերի մնացորդները»⁸:

Աղբիւրները վկայում են, որ տակաւին վաղ ժամանակներից Շամախիի հայութիւնը ուսումնակրթական սերտ կապեր է ունեցել Սիւնեաց մետրոպոլիտական Աթոռի հետ: Չեռագիր յիշատակարանի վկայութեան համաձայն՝ Յովհան Որոտնեցու մահուանից յետոյ (1382), երբ Տաթևի Համալսարանը գլխաւորում էր նրա աշակերտ Գրիգոր Տաթեւացին (1346-1411), Ջուղայից, Թաւրիզից, Սիւնիքից եւ այլ վայրերից ուսանելու եկած 12 աշակերտներից մէկը, որի անունն էր Յունան, Շամախիից էր: Չեռագիր յիշատակարանում ասում է. «Այլ մեր դարձցուք ի վեր ի մեծ Գրիգոր Տաթեւացին, որ ի վրդովմաց վերին աշխարհին առեալ զաշակերտս իւր ԲԺ (12)-ան... որ էին վարդապետք՝ Մխիթար Տաթեւո, Յովհանէս ի վանիցն Հերմոնի, Գալուստ ի Վաղրնդեցու, Յունան ի Շամախու...»⁹:

Շամախիի հայ բնակչութեան վերաբերեալ հետաքրքիր տեղեկութիւններ են հաղորդում եւրոպացի մի շարք ճանապարհորդներ: Այս առումով ուշագրաւ տեղեկութիւն է հաղորդում ԺՆ. դարի երկրորդ կէսի իտալացի դիւանագէտ, ճանապարհորդ ու վաճառական Զոզեֆո Բարբարօն, որը 1471-1473ին եղել է Վենետիկի դեսպանը Իրանի այդ ժամանակուայ տիրակալ Ակ-Կոյունլու Ուզուն-Հասանի արքունիքում: Վենետիկ վերադառնալու ճանապարհին Բարբարօն Թաւրիզից յետոյ լինում է նաեւ Շամախիում: Նկարագրելով Շամախին՝ նա գրում է. «Այս (Շամախին - Գ.Ս.) շատ լաւ քաղաք է, ունի չորս հազարից հինգ հազար տուն եւ շինում է մետաքս, կտաւ եւ ուրիշ բաներ իրենց եղանակով: Գտնում է մեծ Հայաստանում¹⁰, եւ բնակիչների մեծ մասը հայ են»¹¹: Հարցի վրայ յոյս է սփռում նաեւ Իսրայէլ Օրու՝ եւրոպական տիրակալներին 1699 Սեպտեմբերի 22ին յղած զեկուցագրում տեղ գտած հետեւեալ վկայակոչումը. «Հարուստ եւ առեւտրական քաղաք է Շամախին-

...մենք այնտեղ ունենք եօթը հայ ծխական համայնքներ, եւ քաղաքի քոլոր վաճառականները եւ առեւտրականները հայ են»¹²։ Շամախահայերի վերաբերեալ ուշագրաւ տեղեկութիւններ է թողել 1780ականների սկզբներին երկրամաս այցելած Ֆրանսիացի ուղեգիր Լուի-Ֆրանսուա Տերիէ-Սովրէֆը։ Նա գրում է, որ «Շամախիում բնակւում էին շատ հայեր»¹³։

Շամախիում ԺԹ. առաջին դարակէսին վաճառականութեան, կրթամշակութային բնագաւառներում եւ հասարակական կեանքում հայ բնակչութեան դերի յետագայ բարձրացման շնորհիւ, այն դիտուել է նաեւ իբրեւ հայկական քաղաք։ 1828ին, երբ Ռուսաստանը ստեղծում էր Հայկական Մարզը, Լազարեաններն իրենց առաջադրած ծրագրով, հայկական թագաւորութեան սահմաններում ընդգրկել էին նաեւ պատմական Հայաստանից դուրս գտնուող Շամախին եւ Եաքին։ «Շատ մարզեր, - ասուած էր ծրագրում, - ինչպէս Հին Նախիջեւանի, Երեւանի, Արարատի, Շարու եւ Շամախու մարզերը՝ Էջմիածնի նախագահ վանքով կազմում են Հայաստանի վաղեմի թագաւորութեան բնօրինակը եւ գլխատր հիմքը»¹⁴։ 1832ի տուեալներով քաղաքում հայապատկան տների թիւը հասնում էր 279ի¹⁵։ Սարգիս Արք. Ջալալեանցի հաղորդած տուեալների համաձայն Շամախիում 1850ին կար 4000 տուն, որից հայապատկան էր 600ը. «Բնակիչք են Հայք եւ Մահմետականք, տունք չորս հազար, յորոց վեց հարիւրն են Հայք...»¹⁶։

Շամախի քաղաքի ազգաբնակչութեան բնական աճի վրայ խիստ բացասական ազդեցութիւն են թողել յաճախակի կրկնուող աւերիչ երկրաշարժերը։ Շամախիում 1859ին տեղի ունեցած աղէտայի երկրաշարժի պատճառով, նոյն թուականի վերջերին նահանգային կենտրոնական վարչութիւնը տեղափոխուում է Բաքու¹⁷, որի հետեւանքով Շամախին աստիճանաբար կորցնում է երբեմնի փառքը եւ նիւթական բարեկեցութիւնը։ Այդուհանդերձ, Բաքուի հետ անհաւասար մրցակցութեան պայմաններում Շամախին փորձում էր պահպանել իր հնամենի շուքն ու փայլը՝ երկրամասի հայութեան համար նախկինի պէս մնալով որպէս հոգեւոր-եկեղեցական եւ մշակութային կենտրոն։ Շամախուց 1880 Յուլիսի 20ին Մշակին յղած մի թղթակցութիւնում ասուում է, որ քաղաքն ունէր 900 տուն հայ¹⁸։ 1886ի տուեալներով, քաղաքի ազգաբնակչութեան թիւը 22.139 էր (13.286 ար., 8.853 իգ.)¹⁹, որից հայերի թիւը արտագաղթի հետեւանքով 3.962 էր (2.690 ար., 1.272 իգ.)²⁰ կազմելով ամբողջ բնակչութեան 17,90%ը²¹։ Նոյն թուականի տուեալներով ռուս բնակչութեան թիւը հասնում էր 668ի (512 ար., 156 իգ.), իսկ կովկասեան թա-

թարներինը (ադրբեջանցիներ - Գ.Մ.)՝ 17.509ի (10.084 ար., 7.425 իգ.)²², Շամախու դաւառային վարչութեան կողմից 1894ին անցկացուած վիճակագրութեան համաձայն՝ քաղաքի ընդհանուր բնակչութեան թիւը 22.293 էր (13.552 ար., 8.741 իգ.), որից հայերի թիւը 4.042 էր (2.624²³ ար., 1.418 իգ.)²⁴: Ըստ դաւանանքի՝ հայ բնակչութիւնը բաղկացած էր առաքելականներից եւ լութերականներից²⁵. առաքելական էին 3.641 (2.369 ար., 1.272 իգ.), լութերական՝ 401 (255 ար., 146 իգ.) հոգի²⁶: 1897ի մարդահամարի տուեալներով քաղաքի ազգաբնակչութիւնը կազմում էր 20.007 (10.463 ար., 9.544 իգ.), որից հայ՝ 2.515 (1.274 ար., 1.241 իգ.)²⁷:

Արեւելեան Այսրկովկասի մուսաւատանի տիրապետութեան տակ անցնելը հնարաւորութիւն ընձեռեց արեւելեան բռնակալութիւնից ազատագրուած ժողովուրդներին, այդ թւում եւ հայերին, վարել աշխոյժ հասարակական-քաղաքական կեանք: Տարանցիկ առեւտրական ճանապարհների վրայ գտնուող Շամախի քաղաքը ժթ. դարում եւս շարունակում էր մնալ մետաքսի արտադրութեան համաշխարհային նշանակութիւն ունեցող կենտրոններից մէկը²⁸: 1849ի տուեալների համաձայն, քաղաքում կար 217 գործարան, որից միայն 187ը մետաքսագործական էր²⁹: ժթ. դարավերջին քաղաքում գործարանների թիւը հասնում էր 500ի³⁰: Շամախում գործուած մետաքսն այնքան նուրբ էր, որ շուկաներում հռչակ էր վայելում «Շամախու մետաքս» անունով³¹:

Հնուց ի վեր Շամախի առեւտրի եւ արդիւնաբերութեան մէջ ազդեցիկ դեր ունէր հայ բնակչութիւնը³²: Ընդհանրապէս, շամախահայերն առաջնակարգ մասնակցութիւն ունէին քաղաքի տնտեսութեան բոլոր ճիւղերի զարգացման գործում, որի գրեթէ ամբողջ դրամագլուխը գտնուում էր նրանց ձեռքին³³: Արտադրական այլ ճիւղերի (կաշեգործութիւն եւն.) համեմատութեամբ, շամախահայերը յատկապէս զբաղւում էին մետաքսաթելի արտադրութեամբ եւ ունէին գործարաններ³⁴: Ուշագրաւ է այն փաստը, որ տակաւին ժԵ-ժԶ. դդ. հայ վաճառականները մրցակցել են բրիտանական առեւտրական զօրեղ ընկերութիւնների հետ եւ պահպանել հում մետաքսի արտահանման մենաշնորհը: «Անգլիացիները, - գրում է Յարութիւն Քիւրտեանը, - 1561ին մտան Կովկասեան Հայաստան, Շամախի, Շիրվանի եւն. կողմերը առեւտրի՝ մասնաւորապէս հում մետաքսի համար, սակայն հազիւ քանի մը տարի վերջ սկսան ինքզինքնին անգոր գտնել Հայոց հետ մրցակցելու գործի մէջ»³⁵: Շամախի հայ առեւտրականները զբաղւում էին մեծածաւալ առեւտրով եւ կապ էին պահպանում հեռաւոր երկրների հետ, իրենց ձեռքին էին կենտրոնացրել տարանցիկ առեւտուրը: Նրանց գոր-

ծունէութեան սահմանները ձգուում էին Ռուսաստանից, Պարսկաստանից, Եւրոպայից մինչեւ Կենտրոնական եւ Միջին Ասիայի երկրներ³⁶ : Հնուց ի վեր նրանց էր պատկանում Շամախու հում մետաքսի արտահանման առաջնութիւնը³⁷ :

Շամախահայ վաճառականները առեւտրական կենտրոններ էին հասցնում նաեւ արեւելեան ամենաբազմապիսի ապրանքներ (համեմունքներ, կաշուեղէն, բուսական ներկեր, գորգեր եւն.), իսկ ներկրում էին տնային իրեր, պերճանքի զանազան առարկաներ եւն.³⁸ : Շամախի հայ տորոնավաճառները³⁹ կարմիր ներկի համար տորոն էին մատակարարում Մոսկուայի, Մարսէյի, Մանչեստրի ձեռնարկատէրերին⁴⁰ :

Քաղաքում հայերը զբաղուում էին 27 տարբեր արհեստներով, կային հայապատկան 97 ձեռնարկութիւն, 121 վարպետ եւ 109 ենթավարպետ ու աշկերտ⁴¹ : Հայերի շրջանում տարածուած եւ զարգացած արհեստներից էին՝ ջուլհակութիւնը, ոսկերչութիւնը, արծաթագործութիւնը, զինագործութիւնը, դերձակութիւնը, փականագործութիւնը, ձեռագործը, հրուշակագործութիւնը եւն., որոնք բաւական եկամտաբեր արհեստներ էին⁴² : Տնային արդիւնագործութեան մէջ առաւել տարածուած էր ձեռագործը, յատկապէս առաջնակարգ տեղ էր գրաւում մետաքսէ գործուածքի արտադրութիւնը⁴³ : Շամախիում պատրաստուած գլխաշայր մեծ պահանջարկ եւ կիրառութիւն է ունեցել ինչպէս տարածաշրջանում, այնպէս էլ Հայաստանի տարբեր շրջաններում⁴⁴ :

Շամախին յայտնի էր իր այգիներով եւ վարդաստաններով, որը արդիւնք էր բնակլիմայական նպաստաւոր պայմանների եւ բարբեր հողի⁴⁵ : Քաղաքը շրջապատուած էր գեղեցիկ այգիներով⁴⁶ : Շամախու շրջապատում եղած այգիների մէջ նշանաւոր էին Լալայեաններին, Քալանթարեաններին, Տէր-Յովհաննիսեաններին եւ Թառանեաններին պատկանող այգիները⁴⁷ :

Շամախիի շրջակայքն ունէր նաեւ նաւթային հարուստ անմշակ հողեր : Օրինակ՝ քաղաքից ոչ հեռու գտնուող Ալ. Սերերբեակեանցի կալուածքում 1898 Հոկտեմբերի սկզբներին հողի վերին շերտերում յայտնաբերուել էր մեծ քանակութեամբ նաւթ, որից օգտուել են նաեւ շրջակայ հայկական գիւղերը⁴⁸ :

Սոցիալ-դասային կառուցուածքի առումով՝ Շամախիի հայ բնակչութիւնը բաղկացած էր ազնուական, քաղքենիական, վաճառական, պատուաւոր քաղաքացիների եւ գիւղացիական դասերից⁴⁹ :

Շամախիում լայն ճանաչում ունէին Քալանթարեան, Դոլուխանեանց, Աւարեանց, Շահնագարեանց եւ Լալայեանց տոհմերը : Նշանա-

ւոր հայերից էին նիկողայոս Ախվերդեանը, Մովսէս Ներսէսեանցը, Մեծ-յում Ծահնագարեանցը, Գէորգ Տէր-Սահակեանցը, Սարգիս Տէր-Յովհաննիսեանցը⁵⁰ եւ ուրիշներ:

Շամախիի հայ մելիքական տոհմերից առանձնաթուով գերակատարութիւն է ունեցել Լալայեան գերդաստանը: Այդ գերդաստանի շառաւիղներից Շամախիում եւ Բաքուում ծաւալած իրենց բարերարութեամբ յատկապէս մեծ ճանաչում էին ձեռք բերել Մարկոս բէկ Լալայեանի որդի Պօղոս բէկը եւ նրա 8 որդիները (Աթանաս, Յովհաննէս, Մկրտիչ, Մարգար, Գէորգ, Յակոբ, Մարկոս եւ Կարապետ)⁵¹: Լալայեանները Շամախիում ունէին շքեղ տներ, քարանատներ, բաղնիք, քաղաքից դուրս կալուածներ որոնց թւում թաթարարնակ երկու նշանաւոր գիւղ (Ղարաղայլի, Արաբ Սարուն), ջրաղացներ, վարելատեղեր, արօտատեղեր, այգիներ, ամառանոցներ, ձմեռանոցներ, որսատեղեր եւ բազմաթիւ ծառաներ⁵²: Կարապետ բէկ Լալայեանը մշտապէս նուիրատուութիւններ է կատարել յօգուտ Շամախու թեմական դպրոցի⁵³: Նա իր նիւթական միջոցներով 1840-1841ին Շամախիում կառուցում է շքեղ մի տուն եւ այն նուիրում ռուսական կառավարութեանը, ուր եւ յետագայում տեղաւորում են նահանգային հիմնարկութիւնները⁵⁴: Բաքուում բնակուող Գէորգ բէկը միշտ նիւթապէս աջակցել է Մարդասիրական Ընկերութեանը եւ Եկեղեցական Աղքատախնամ Հոգարարութեանը⁵⁵: Իրենց հօր գործերը շարունակել են նաեւ որդիները: Օրինակ, Բաքուում բնակուող Աթանասի որդի Ալեքսանդրը, իր ժամանակի աչքի ընկնող գործիչներից էր: Բարեգործական իր ձեռնարկումների համար Ռուսաստանի ցար Ալեքսանդր Գ-ի կողմից արժանացել էր մի շարք պարգևների (Աննայի Յրդ, Ստանիսլաւի 2րդ աստիճաններ եւ մեդալներ)⁵⁶: Հայկական Աշխարհի վկայութեամբ. «Մեծապատիւ Պ. Լալայեան եղբայրները հայազն հարստականների մեջ առաջնակարգ տեղ են բռնում Աստուծուց շնորհուած նիւթական ապահովութեամբ»⁵⁷:

Այդ շրջանում, Բաքուում առեւտրի եւ արդիւնաբերութեան բնագաւառներում լայն գործունէութիւն էին ծաւալել նաեւ բնիկ շամախեցիներ Աղամեան եղբայրները՝ Արգարը⁵⁸, Ալեքսանդրը, Յովհաննէսը եւ Դաւիթը, որոնք հիմնել էին «Եղբ. Աղամեան» առեւտրական ընկերութիւնը: Նշանաւոր եւ շնորհազարդ այդ գերդաստանի նահապետն էր ԺԹ. դարի վերջերին Շամախիից Բաքուում մշտական բնակութիւն հաստատած վաճառական Սահակ Աղամեանը⁵⁹:

Շամախին ծննդավայր է հայ մեծանուն մի շարք մտաւորականների: Այդտեղ են ծնուել երկու քոյրերի զաւակներ Շիրվանզադէն եւ Յով-

Հաննէս Արեւիկանը, վերջիններէս մօր մօրաքրոջ որդի Կոստան Զարեանը⁶⁰, գրականագէտ, թատերագիր եւ թարգմանիչ, Լայպցիգի Համալսարանի փիլիսոփայութեան դոկտօր Սեդրակ Թառայեանը, բանաստեղծ, արձակագիր Վահան Գալֆայեանը, գեղեցկատես դերասանուհի Եւգինէ Սերարը⁶¹, պարուհի, դերասանուհի, գրող եւ գրականագէտ, Իրանում եւրոպական տիպի առաջին թատրոնի հիմնադիր Սոֆիա Փիրրուդադեանը, Արմէն Օհանեանը⁶², Ս. Պետերբուրգի Գեղարուեստի Ակադեմիայի շրջանաւարտ, Ռուսաստանի Վիորդ քաղաքի դպրոցներից մէկում 1892ին նկարչութիւն դասուանողած Ստեփան Ներսէսովը (Ներսէսեան, 1859-1894)⁶³, Բաքուում ճանաչուած երգուեստ ատենակալ եւ փաստաբան Սահակ Տէր-Ստեփանեանց Գուրգէնեանը (Աղուանից)⁶⁴ եւ շատ ուրիշ նշանաւոր գործիչներ:

Շամախիի հայութիւնը մեծ դերակատարութիւն ունէր նաեւ հասարակական կեանքում: Շամախու քաղաքային հասարակական վարչութիւնը գործել է 1896 Դեկտեմբերի 28ից⁶⁵: Քաղաքային վարչութիւնը բաղկացած էր 12 հոգուց: Հայ վաճառականներից լիազօրներ են ընտրուել Մարտին Լազարեանը, Քրիստափոր Մինասեանը եւ Յարութիւն Մատուրեանը⁶⁶: Շամախու քաղաքային աւագ էր ընտրուել տեղի ազգեցիկ հայերից, մեծահարուստ Ալեքսանդր Լալայեանը, որի օգնականն էր վաճառական Անտոնեանը: Լալայեանն այդ պաշտօնը զբաղեցրեց մինչեւ 1899ի Յունիսը եւ ազատուեց Բաքուի նահանգապետին յղած իր դիմումի համաձայն՝ Բաքու մշտական բնակութեան մեկնելու պատճառով⁶⁷: Աւելի ուշ՝ 1901-1902ին քաղաքային աւագի պաշտօնակատարն է եղել ազգեցիկ հայերից Լազարեանը⁶⁸: 1895ին, Շամախու դաւառային վարչութեան տարբեր գրասենեակներում պաշտօնավարող 64 հոգուց ուսուներ էին 26ը, հայեր՝ 18ը, իսկ կովկասեան թաթարներ՝ 10ը, այդ թւում՝ գրասենեակային ծառայողներից ուսուներ էին 12ը, հայեր՝ 17ը եւ կովկասեան թաթարներ՝ 9ը⁶⁹: Շամախում գործում էր Բաքուի Հայոց Մարդասիրական Ընկերութեան մասնաճիւղը⁷⁰:

Շամախիի հայերի կենցաղը տարբերում էր բուն Հայաստանում բնակուող հայերի կենցաղից ոչ էութեամբ, այլ առանձին մանրամասներով: Իսկ հիմնականում շամախահայերի կեանքը այնպիսին էր, ինչպէս Այսրկովկասի միւս ոչ-մեծ քաղաքներում: Նոյն ծէսերն ու սովորոյթները, միայն՝ երբեմն շատ գունեղ: Այսպէս, ժամանակի մամուլում հրատարակուած նիւթերից տեղեկանում ենք, որ շամախահայերը կենցաղում տարբեր առիթների (հարսանիք, նշանդրէք, թաղում, մկրտութիւն, եկեղեցական տօներ եւն.) ժամանակ իրենց ծախսումների մէջ ե-

ղել են չափազանց շուայլ: Եւ ահա այդ սովորութեանը վերջ տալու նպատակով, Շամախու հայոց թեմը, յանձինս նրա առաջնորդների, ժամանակ առ ժամանակ մշակել է հասարակական կեանքի առաջընթացը ապահովող կանոնադրութիւններ: Թեմի առաջնորդ Դանիէլ Արք. Շահնազարեանցը (Տարօնեցի, 1863-1868) 1865 Փետրուարի 25ին մշակում է մի կանոնադրութիւն, որը շամախահայերին յետ պէտք է պահէր այդ աւելորդ ծախսումներից⁷¹: Ինչպէս ասուած է կանոնադրութիւնում. «... մեծք թէ փոքունք, տեսանելով մեր քաղաքի մի շուայլ արարողութիւնները ներս մտած մեր մէջ ունայն ծախքերով եւ սնուտի սովորութիւններով, որից որ օր ըստ օրէ ծագում է եւ սաստկանում զանազան անկարգութիւններ եւ վնասներ մեր հասարակաց կենցաղվարութեան մէջ, հաստատեցինք այս յետագայ կանոնները, որպէս օրէնք յախտնական հասարակութեան օգտի համար»⁷²: Շամախի հայերն անգամ ստորագրութեամբ հաստատում են այդ կանոնադրութիւնը, որը որպէս օրէնք պէտք է կիրառուէր իւրաքանչիւր շամախեցու կողմից: Դժուար է ասել թէ որքան ժամանակ են կիրառուել կանոնադրութեան այդ կէտերը, մանաւանդ որ շամախահայերը իրենց կենցաղում հնուց ի վեր եղել են խիստ աւանդապահ եւ հիմնականում սովորոյթներով առաջնորդուող ժողովուրդ: Յայտնի է սակայն, որ ԺԹ. դարի 80ականներին այդ բարքերը դարձեալ շարունակուել են նրանց կենցաղում⁷³:

Ըստ ԺԹ. դարի վերջի վկայութիւնների՝ Շամախին համարում էր քաղաքաշինութեան ժամանակի պահանջներին համապատասխան կառուցուած երկյարկ-եռայարկ տներով քաղաք: Քաղաքի կառուցապատման համար զգալի աշխատանք են կատարել յատկապէս հայ արհեստաւորներն ու ճարտարապետները: Շամախին ԺԹ. դարի վերջերին հիմնականում բաժանուած է եղել երկու մեծ թաղամասերի⁷⁴: Հայերից բացի, քրիստոնէական թաղամասում ապրել են նաեւ ռուս պետական պաշտօնեաներ⁷⁵: Հայերի բնակելի տները եղել են միայարկ, երկյարկ ու եռայարկ, սիւնաշար պատշգամբներով ու նախասրահներով: Գարբիէլ Քաջբերունու վկայութեամբ. «Այնուհետեւ դէպի վեր, լանջի վերայ շարունակում են քաղաքի հայկական թաղը եւ քաղաքի մի մասը իրենց տներով, փողոցներով, աղբիւրներով եւ այլն: Իսկ վերի՝ երկրորդ հարթավայրի վերայ տարածուած է քաղաքի նոր մասը, առելի գեղեցիկ եւ կանոնատր մասը, հայոց եւ խառն ռուսների հետ քրիստոնէայ թաղը, լայն՝ խաչածեւ փողոցներով...: Նոր թաղումն են հայ եւ ռուս բնակչութեանց աչքի ընկնող տները. զոր օրինակ հանգուցեալ Ալեքսանդր Լալաւի տունը իւր պարտէզով որ խիստ բարձրութիւնից նայում է

ներքի բազարի՝ քաքարների քաղի եւ մեշիտների վերայ: Նա շինած է պետութեան կողմից Շամախին նահանգական քաղաք եղած շրջանում եւ այդ տան մէջ բնակում էր նահանգապետը: Հայոց եկեղեցուց քիչ ցած քարձրանում է Նագարեանների եռայարկ սրբատաշ ամուր տունը, որ իրեն գոյութիւնը անսասան պահել է երկրաշարժերի դէմ: Ապա գալիս են Խճաւածկ փողոցի վերայ Քալանքարեանների երկյարկանի քարաշէն տունը, Սարգսեանի եւ այլոց տները: Միւս փողոցների վերայ Տէր-Ստեփանեանի, Արզումանեանի, Եզանեանի, Գեանջեցեանի եւ այլոց բազմաթիւ տներ: Ապա գալիս են փողոցների վերայ հայոց խանութներ...»⁷⁶: *Քաղաքում հայապատկան տներն իրենց ճարտարապետական յորինուածքով եւ շքեղութեամբ զգալիօրէն տարբերուել են թաթարների տներից*: «Շամախու հայ եւ թուրքի հին բնակարանը միմեանց նման է, իսկ նոր շինութիւնների մէջ հայինը գերազանց է: Վերջին ժամանակներս անհատների տան կտուրները ծածկում են կուպրով, որ բերում է Բաքուից: Բոլոր թէ հին եւ թէ նոր տները քարաշէն են»⁷⁷, գրում է Մշակը:

Հայերը նկատելի վերելքի էին հասել նաեւ Շամախիի մշակութային կեանքում, որով եւ իրաւամբ Շամախին համարում էր հայկական մշակոյթի կենտրոն: 1870ին հիմնուել է Շամախու երկսեռ դպրոցների գրադարանը⁷⁸: 1870ականների վերջերին մի խումբ թատերասէրների կողմից կազմակերպուել են ներկայացումներ⁷⁹: Այդտեղ տարբեր տարիներին թատերական հիւրախաղերով հանդէս են եկել Բաքուի հայկական եւ ռուսական թատերախմբերը⁸⁰: Այնտեղ զարգացած էր Ասիական Պարարուեստի Դպրոցը. դեռեւս 1876ին Ֆրանսիացի գրող կոմս Դը Գորիսոն իր «Շամախեցի Պարուհին» վերտառութեամբ պատմուածքում գրել է. «Քաջ յայտնի է, որ Շամախի քաղաքը նշանատր է իր հաճոյքների նուրբ ընտրութեամբ: Այնտեղ կար պարուհիների դպրոց, որոնք ամեն երկրում հիացում էին պատճառում եւ նշանատր էին մինչեւ պարսկական նահանգները: Բնականաբար, մարդիկ զանգուածաբար գնում էին այս նուրբ տեղը՝ ըմբռնչխնելու համար այդքան գեղեցիկ հոգիների տեսարանը»⁸¹: Այդ դպրոցի լաւագոյն սաներից է եղել շամախեցի պարուհի, վերոյիշեալ Արմէն Օհանեանը⁸²:

Շամախիի հայութիւնն ունեցել է ժողովրդական հարուստ բանահիւսութիւն: Գրականութեան ակունքը եղել է աշուղական պոեզիան, որն սկսած ԺԸ դարից զարգացում էր ապրում Շամախիում⁸³: Շամախիում արմատաւորուած գուսանա-աշուղական արուեստի շօշափուկները հասնում էին մինչեւ Դաղստան եւ Աստրախան⁸⁴: Բնութագրուող

Ժամանակաշրջանում Շամախիում հանդէս եկան մի շարք երգիչ-գուսաններ, որոնցից նշանաւոր են եղել՝ Շամախի քաղաքում գործած, մասնագիտութեամբ ոսկերիչ Արրահամ Մարտիրոսեանը (աշուղական անունը՝ Չարգեար, վերջրել է իր հօր արհեստի անուանումից (1824-1874)⁸⁵։ Նա գրել է հայերէն բանաստեղծութիւններ եւ աշուղական երգեր։ Բաքուում 1886ին ապա 1890ին լոյս են տեսել նրա երգերը «Չարգեարի Քնարը» վերնագրով⁸⁶։ Շամախիում գործում էր կոյր երգիչ Յարութիւն Յովհաննիսեան-Ալեքսանդրեանը (աշուղական անունը՝ Մայիֆ (1825-1901)⁸⁷։ Հանդէս գալով ոչ միայն որպէս ստեղծագործողներ, այլեւ կատարողներ, Շամախիի հայ աշուղները յօրինել են այնպիսի երգեր, որոնք լինելով իրենց ժամանակակիցների մտքերի ու յոյզերի արտայայտութիւնը, սիրուել են նրանց կողմից, մտել երաժշտական կենցաղի մէջ, իրենց ստեղծած երգերով զգալի չափով հարստացրել հայրենի աշուղական գրականութիւնը։ Շամախիի հայ աշուղներն իրենց երաժշտարուեստը ցուցադրում էին Բաքուում յաճախակի կազմակերպուող «արեւելեան» համերգերի ժամանակ, ուր հանդէս էին գալիս նաեւ օտարազգի աշուղները⁸⁸։ Այդ երեկոները մեծ ժողովրդականութիւն են վայելել բաքուահայերի շրջանում։ Շամախիում շարաթը մէկ անգամ կազմակերպւում էին նաեւ գրական երեկոներ, ուր քննարկւում էին ժամանակակից գրողների ստեղծագործութիւնները⁸⁹։

Գրագիտութեան մակարդակով շամախահայերն անհամեմատ բարձրը դիրքում էին կովկասեան թաթարների նկատմամբ։ Տարբեր տարիներին շամախահայերը մշտապէս բաժանորդագրուել են հայատառ լրագրերի եւ ամսագրերի, այդ թւում՝ Արարատ, Մեղու Հայաստանի, Բազմավէպ, Նոր-Դար եւն.։ Ուշագրաւ է այն, որ քաղաքում գործող երկու գրասենեակները, որոնք կատարում էին վճարովի տարաբնոյթ ծառայութիւններ (խնդրագրերի եւ նամակների գրութիւն, թարգմանութիւններ եւն.) պատկանում էին հայերին⁹⁰։ Մշակի Շամախիի թղթակցի «Հ. Ղ.» ծածկանունով հանդէս եկող Գարեգին Քհնյ. Ղուկասեանի թղթակցութիւնում այս առիթով ասուում է. «Շամախու քուրքերի մէջ չկայ ոչ մի հատ բարեգործական կամ ուրիշ հասարակական ընկերութիւն»⁹¹։

Շամախիում զարգացած էր նաեւ հրատարակչական գործը։ 1849ին Մովսէս Զոհրապեանցին, Մարգար Ղուլիեանցին եւ Մինաս Տարղիլիջեանցին պատկանող տպարանում տպագրւում է շուրջ 265 էջանոց Գիրք Սաղմոսաց Դաւթի աշխատանքը, որի լիշատակարանում ասուած է. «Ի հայրապետութեան տեառն Ներսէսի Ե. կաթողիկոսի Ամենայն հայոց

եւ զանազան նշանաց ասպետի. Հրամանաւ վիճակային Հայոց Կոնսիստորիային Շիրվանու. Շամախի, ի տպարանի երից ընկերացն՝ Մովսիսի Չոխրապետանց, Մարգարէի Ղուլիեանց եւ Մինասի Տարղիլիջեանց»⁹²: *Շամախիում 1856ին ուն Աթա Գրիգորեան Մոսկուայից բերած հայկական տառերով հիմնում է մի համեստ տպարան, ուր տպագրում է տեսնում Մովսէս Չոխրաբեանի Պարապոյ ժամք բանաստեղծութիւնների ժողովածուի Ա. հատորը: Այդ ժողովածուում գետեղում էր նաեւ Չորջ Բայրոնի «Շիրոնի կալանաւորը» ստեղծագործութիւնը*⁹³:

*Անդրադառնալով Շամախի քաղաքի համընդհանուր զարգացման գործում հայերի ունեցած մեծ դերակատարութեան փաստին՝ «Շամախեցի» ծածկանունով հանդէս եկող Յարութիւն Բարաղամեանը գրում է. «Եւ շամախեցիներից ոչ ոք չի կարող ուրանալ հայերի մեծագործութիւնները թէ՛ քաղաքին ջուր մատակարարելու խնդրում, թէ՛ դպրոցական եւ թէ՛ այլ հանրօգուտ ասպարէզներում, որոնցից հաւասարապէս օգտուում էին բոլորը, առանց ազգի խտրութեան: Մինչդեռ թուրքերի մէջ քաղաքակրթութիւնը կասեցնող երեսոյթներից դուրս՝ սպանութիւններից, աւազակութիւններից բացի այլ բան մենք չենք կարող ցոյց տալ, ուր մնաց հանրօգուտ գործ կամ բարեգործութիւն...»*⁹⁴:

*Հայերի ու կովկասեան թաթարների հասարակական կեանքի սոցիալ-բարոյական նկարագրի համեմատական բնութագիրը ներկայացնելու համար մէջբերենք Մշակում Շամախիի թաթարների վերաբերեալ արուած հետեւեալ դիտարկումները. «Տեղույս թուրք ազգաբնակչութիւնը, եթէ ասեմ աշխարհակալ Չինկիգխանի եւ Լանկ-Թամիրի օրերից մինչեւ այսօր իր վայրենի եւ արիւնարբու բնատրոփիւնից մի կորեկի չափ թողած չէ, բոլորովին չեմ սխալուի... Բայց մեր տեղույս մահմետական տարրը, չնայելով իր, համարեա թէ, մի ամբողջ դար ռուսաց ողորմած Կայսրութեան օրէնքներով կառավարուելուն, դարձեալ իր արիւնասէր եւ սպանիչ բնատրոփիւնից մի մանանխոյ հատի չափ չէ կորցրած: Թաղը թաղի վրայ կը յարձակուեն: Այդ դէպքում ոստիկանութիւնը եւ քաղաքիս կառավարութիւնը անկարող կը լինի նրանց խաղաղեցնելու: Յայտնի է 1866 թ. կոտորածը, երբ մի վարունգի առիթով 76 թուրք մարդ սպանուեցին»*⁹⁵:

ԿՐԹԱԿԱՆ ՄԱՐԶԸ

Այսրկովկասը Ռուսաստանին միաւորելուց յետոյ, չնայած ցարիզմը վարում էր հպատակ ժողովուրդների գաղութացման եւ ուժացման քաղաքականութիւն, այդուհանդերձ ԺԹ. դարի սկզբին եւ յաջորդ տաս-

նամեակների ընթացքում սոցիալ-տնտեսական վիճակի բարելավմանը գուզընթաց որոշակի աշխուժացում նկատուեց Շամախիի հայերի կրթական կեանքի բնագավառում: Դպրոցը՝ աճող սերնդի կրթութեան եւ լուսաւորութեան գործը, նահանգի հայ բնակչութեան առաջնահերթ եւ հրատապ խնդիրն էր: Մահմեդական հոժ գանգուածով չըջապատուած հայ բնակչութեան համար ուժացումից խուսափելու եւ ազգային-ինքնագիտակցութիւնը պահպանելու գործում աւելի էր մեծացել ազգային լեզուով գործող դպրոցների դերը: Եւ այդ էր պատճառը, որ Շամախու թեմի առաջնորդներն ու բարեգործական ընկերութիւններն իրենց ուշադրութիւնը մշտապէս բեւեռում էին այդ խնդրի վրայ:

Նախքան հայկական դպրոցների բացումը Շամախիում հայ երեխաներն իրենց ուսումը ստացել են արքունի ուսումնարաններում: Յարական արքունիքի կողմից 1829 Օգոստոսի 2ին հրապարակուած «Անդրկովկասեան Ուսումնարանների կանոնադրութեան» հիման վրայ ուսումնարաններ բացուեցին նաեւ Շամախիում, Ղուբայում, Բաքուում եւ Դերբենդում: 1838ին ուսումնարան է հիմնուում նաեւ Շամախիում, ուր 1858ի դրութեամբ 144 սովորողներից հայեր էին 81ը⁹⁶: Ընդհանուր առմամբ, 1866ի դրութեամբ Շամախի քաղաքում գործող երկու ուսումնարաններում սովորում էր 169 (117 ար., 52 իգ.) հայ աշակերտ եւ դասաւանդում էր 9 ուսուցչուհի⁹⁷: 1877ին Շամախի քաղաքում Բաքու-Դերբենդի վարչական տնօրինութեան իրաւասութեան ներքոյ բացուեց քաղաքային ուսումնարանը: 1895ին այն ունեցել է 138 աշակերտ, որից հայ՝ 86 (20 գիւղարնակ, 66 քաղաքարնակ), 37ը՝ թաթար եւ 15ը՝ ռուս⁹⁸: Ուսումնարանն ունեցել է գրադարան՝ 1343 կտոր գրքով, որից հայերէն՝ 24⁹⁹: Ինչպէս երեւում է բերուած օրինակներից, կովկասեան թաթարների յետամնացութիւնը ակնառու էր նաեւ կրթութեան բնագավառում: Այն աւելի ակնառու է դառնում ամբողջ բնակչութեան թուի հետ նրանց տուեհալների համադրման դէպքում: Հարցի առթիւ հետաքրքրական դիտարկում է անում ականաւոր արեւելագէտ եւ գրող Ազաֆանդէլ Կրիմսկին՝ նշելով. «Կովկասում նոյնպէս թիւրքական օսան այնքան էլ առաջադէմ չէր...»¹⁰⁰:

Քննուող ժամանակահատուածում Շամախիում գործել են հայկական թեմական, ծխական եւ մասնաւոր դպրոցներ: Ըստ այդմ՝

Թեմական Դպրոց կամ Սեմինարիա

Ի տարբերութիւն ռուսահայոց այն թեմերի, որոնք նիւթապէս գտնուում էին առաւել բարուօք վիճակում եւ կարճ ժամանակամիջո-

ցում ստեղծեցին թեմական հոգեւոր դպրոցներ, Շամախիում այդ գործընթացը տեւականօրէն ձգձգուեց: Հիմնական պատճառն այն էր, որ թեմը գտնուելով նիւթական սուղ պայմանների մէջ, միջոցներ չէր կարողանում հայթայթել թեմական դպրոցի բացման համար, ուստի եւ սկզբնական շրջանում բացուեց միայն տարրական եկեղեցական դպրոց¹⁰¹: Այս առումով հետաքրքրական է Ալեքսանդր Երիցեանի բնութագրումը Շամախու թեմի վերաբերեալ. «Այդ միջոցներում շատ խեղճ ու անբարեկարգ էր նաեւ Շամախու կամ Ծիրվանի թեմը... ոչ մի ուսումնարան կար եկեղեցական հասոյթների սակաւութեան պատճառով»¹⁰²: Թէեւ 1838ին թեմական իշխանութեան կողմից դպրոցի համար արդէն վարձուել էր շէնք, սակայն, համապատասխան ուսուցիչների բացակայութեան պատճառով դպրոցի բացումը յետաձգուեց մինչեւ 1840 երբ արդէն գտնուել էին 2 ուսուցիչ, որոնցից մէկն անգամ համաձայնուել էր աշխատել ձրիաբար: Սակայն, միջոցների պակասութեան պատճառով դպրոցը գործեց մինչեւ 1842¹⁰³: Թեմական դպրոցի բացումը տեղի ունեցաւ 1844 Մայիսի 28ին (այլ աղբիւրների տուեալներով՝ 1843) թեմի առաջնորդ Մատթէոս Եպս. Վեհապետեանի (Երեւանցի, 1841 - 1847) ջանքերով եւ եկեղեցական մարմինների ու բնակչութեան հայթայթած միջոցներով¹⁰⁴: Դպրոցում դասաւանդել են հայերէն եւ ռուսերէն ընթերցանութիւն, վայելչագրութիւն, քերականութիւն, ճարտասանութիւն, երգեցողութիւն, թուարանութիւն, պատմութիւն, աշխարհագրութիւն եւ սրբազան պատմութիւն: Դպրոցը թէեւ գտնուում էր վատթար պայմաններում, այդուհանդերձ այն շարունակել է իր գործունէութիւնը եւ փակուել 1851ին¹⁰⁵: Դպրոցի գործունէութեան երկրորդ շրջանը սկսուում է 1858ին, սակայն ոչ որպէս թեմական, այլ՝ ծխական հոգեւոր ուսումնարան¹⁰⁶: Դպրոցի գործունէութիւնը որոշակի կանոնակարգուած հիմքի վրայ է դրել թեմի առաջնորդ Դանիէլ Արք. Շահնազարեանցը, որի օրօք առաջին անգամ կազմուել է դպրոցի կանոնադրութիւնը, ընտրուել են հոգաբարձուներ, հրաւիրուել են համապատասխան ուսուցիչներ¹⁰⁷: 1877ին դպրոցն ունեցել է 3 ուսուցիչ եւ 79 աշակերտ¹⁰⁸: 1881ին դպրոցաշէնքի այրուելու պատճառով, դասերն անցկացուել են թեմի կոնսիստորիայի շէնքի վերնաշարկում: Դպրոցը գործել է ծանր եւ սուղ պայմաններում ուստի եւ չի կարողացել բարձրանալ ծխականի մակարդակից: 1885ին դպրոցը դարձեալ փակուել է եւ վերաբացուել 1886ին, որից յետոյ այն ամբողջովին եւ պաշտօնապէս դասուել է ծխական դպրոցների շարքին եւ շարունակել է գոյութիւնը թեմի աղքատիկ եկամուտների հաշուին¹⁰⁹: 1888-89 ուսումնական տարուայ վի-

ճակագրական տեղեկագրերում դպրոցը նշուած է ոչ թէ որպէս թեմական, այլ՝ տղայոց երկդասեան ծխական դպրոց՝ 147 աշակերտով¹¹⁰։ Այսպիսով, թէեւ Շամախու դպրոցը կրում էր թեմական անունը, սակայն, աննպաստ պայմանների թելադրանքով այդպէս էլ երբեք չհասաւ թեմականի մակարդակին։

Թեմի առաջնորդ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատեանցի (1887-1894) նախաձեռնութեամբ եւ ատենադպիր Արրահամ բէկ Շահվերդեանցի օժանդակութեամբ դպրոցի նախկին տեղում 1890ին կառուցուած է նոր շէնքը¹¹¹։ Այդ շրջանում դպրոցն ունեցել է իր դրադարանն ու ընթերցարանը, ուր պահուել են 6 ձեռագիր եւ 450 հայերէն եւ ռուսերէն տպագիր գրքեր¹¹²։ Տարբեր տարիների ընթացքում թեմական դպրոցին նուիրատուութիւններ են կատարել բարերարներ Կարապետ Լալայեանցը, Կարապետ Քալանթարեանցը, Նիկոլայ Կաճկաճեանցը, Բաղդասար Նազարեանցը եւ Մարտիրոս Միրզաբեկեանցը¹¹³։ Դպրոցին իր կտակով նիւթական միջոցներ է տրամադրել (300ռ.) նաեւ Բաքուի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցու քահանայ Թադէոս Բուդաղեանցը¹¹⁴։ 1890ին դպրոցում սովորել են 80 աշակերտ, որից 47ը՝ վճարովի, 33ը՝ ձրի հիմունքներով¹¹⁵։ Յետագայ ժամանակներում, երբ դպրոցը յայտնուել էր նիւթական անմխիթար վիճակում, Մեսրոպ Արք. Սմբատեանցը ծրագրում է թեմական դպրոցը Շամախուց տեղափոխել Բաքու եւ այդտեղ բացել թեմական նոր դպրոց, որի մասին 1893 Դեկտեմբերի 20ին գրել էր Մկրտիչ Ա. Վանեցի կաթողիկոսին։ Սակայն, մտավախութիւն ունենալով, որ Շամախուց երեխաները ի վիճակի չեն լինելու՝ գալ Բաքու եւ ուսում ստանալ, խնդիրն այդպէս էլ մնում է առկախ։ 1895ին դպրոցն ունեցել է 5 ուսուցիչ եւ 127 աշակերտ¹¹⁶։ Նոյն թուականին դպրոցի գրադարանն արդէն ունէր 772 անուն գիրք¹¹⁷։

1896ին դպրոցը դարձեալ փակուել է¹¹⁸։ Մտահոգ դպրոցի վերաբացմամբ, Մկրտիչ Ա. կաթողիկոսը 1896 Հոկտեմբերի 27ի կոնդակով դիմում է Բաքուի հայ մեծահարուստներին եւ ակնկալում վերջիններիս նիւթական աջակցութիւնը¹¹⁹։ Կաթողիկոսը մտադրուել էր վերաբացուող թեմական դպրոցը Շամախուց տեղափոխել Բաքու։ Դպրոցի վերաբացման կազմակերպչական աշխատանքները գործի դնելու նպատակով կաթողիկոսի հրահանգով Բաքու է մեկնում եկեղեցական-կրթական գործի եռանդուն գործիչ Խորեն Եպս. Ստեփանէն։ Նոյն թուականին շամախահայերը 400ից աւելի ստորագրութեամբ նամակով դիմում են Մկրտիչ Ա. կաթողիկոսին, խնդրելով նրանից դպրոցը վերաբացել ոչ թէ Բաքուում այլ Շամախուում. «Ամէնիս սրտագին բաղ-

ձանքն է,- գրում էին շամախահայերը,- մեր ճգնաժամի օրերում զեք քացուած տեսնել Շամախում մեր միակ մխիթար լոյս ու ապաւէն քեմական դպրանոցը հենց տարուոյս Սեպտեմբերից սկսած»¹²⁰: Պէտք է նկատել այն հանգամանքը, որ թեմական դպրոցը Շամախուց Բաքու տեղափոխելու խնդիրն այդ օրերին լայն քննարկման առարկայ էր դարձել նաեւ մամուլում: Աւետիք Արասխանեանցը Մուրճ ամսագրում մի առանձին յօդուածով հանդէս գալով հարցի առնչութեամբ, առաջարկում է դպրոցը Շամախուց տեղափոխել Բաքու, այդ քայլը պայամանաւորելով նրանով, որ խիստ նուազել էր Շամախի եւ Գէօքչայ գաւառների հայ աշակերտների թիւը, մինչդեռ Բաքուում կարող էին սովորել նաեւ այդտեղ հաստատուած շամախեցիների եւ գէօքչայեցիների երեխաները: «Ինչ է Շամախու հասարակութիւնը,- գրում է Արասխանեանցը,- եթէ ոչ մի յետամնաց ժողովուրդ, որի ամենակենդանի ուժերի առաջին գործ է լինում բողոքել այդ քաղաքը եւ հաստատուել Բաքուում: Ինչ ունի Շամախու հայ հասարակութիւնը, համեմատութեամբ Բաքուի»¹²¹: Թեմական դպրոցը Շամախուց՝ Բաքու տեղափոխելը նպատակալարմար է համարել նաեւ Շիրվանզադէն¹²²:

Դպրոցը վերաբացելու եւ այն թեմականի աստիճանի բարձրացնելու ուղղութեամբ քայլեր է ձեռնարկել նաեւ թեմի առաջնորդ կարապետ Եպս. Այվազեանը (1896-1898): Նրա կողմից 1898ին կազմուած է դպրոցի ծրագիրը եւ ներկայացուած է Զմիածնի Սինոդին, որպէսզի վերջինս ներկայացնի կառավարութեանը՝ ի հաստատում: Մկրտիչ Ա. կաթողիկոսը 1899 Փետրուարի 24ին թիւ 267 կոնդակով «առաջադրել է փութով առաջարկել Բարձրագոյն հաստատութեան Շամախու քեմական դպրանոցի կանոնադրութիւնը»¹²³: Դպրոցը վերաբացուեց Շամախուում միայն 1905ին, եւ գործեց որպէս երկսեռ դպրոց:

Ամփոփելով նշենք, որ թեմական դպրոցը հայ հոգեւոր-մշակութային կեանքում իւրովի եւ հաստատուն տեղ է ունեցել: Թեմական այդ դպրոցում են ուսանել եւ թեմում յետագայում հոգեւոր ծառայութեան անցել մեծ թուով քահանաներ եւ եկեղեցական-ծխական դպրոցների ուսուցիչներ¹²⁴:

Ս. Սանդուխտ Օրիորդաց Դպրոց

Հիմնուել է 1867ին թեմի առաջնորդ Դանիէլ Արք. Շահնազարեանցի օրօք¹²⁵: Այլ աղբիւրներով հիմնուել է 1869ին¹²⁶: Այդտեղ աւանդուել է կրօն, հայոց պատմութիւն, աշխարհագրութիւն եւ բնագիտութիւն, գծագրութիւն, ռուսաց լեզու, թուարանութիւն, ազգային եւ եկեղեցա-

կան երգեցողութիւն, հայոց եւ ուսաց վայելչագրութիւն եւ ձեռագործութիւն¹²⁷ :

Հարկ է նշել, որ ուսումնական գործում շամախահայերը մեծ տեղ են յատկացրել կանանց կրթութեան հարցերին: Շամախուց Յովհաննէս Միրզաբեկեանի Արարատ ամսագրին տուած թղթակցութիւնում ասուում է. «Յուսալի է եւս Շամախուոյ հայ ժողովուրդից, որ պէտք է գրադի ժամանակիս պահանջման համեմատ ուշադրութեան արժանատր այն հասարակաց խնդրոյն, որ կը վերաբերի իրանց օրիորդական ուսումնարանին, անտարակոյս լինելով, թէ՛ պատրաստելու է նա ողջախոհ, եւ զուակաց բարոյապէս եւ բնականապէս օգուար եւ վնասը ճանաչող Աստուածապաշտութեամբ սնուած մայրեր»¹²⁸ : 1868ին դպրոցը նիւթական անհրաժեշտ միջոցների բացակայութեան պատճառով գտնուել է վատթար պայմաններում: Դպրոցին նիւթական անհրաժեշտ օգնութիւն ցուցաբերելու նպատակով Շամախու թեմի առաջնորդ Անդրէաս Արք. Անդրէասեանը (Պոլսեցի, 1869-1874) 1869 Յունիսի 22ին թեմական դպրոցի դահլիճում տեղի հասարակութեան ներկայացուցիչների մասնակցութեամբ հրաւիրում է ժողով: Այնտեղ որոշուում է Շամախիում կազմակերպել մի ընկերութիւն, որը պէտք է նիւթապէս ապահովէր օրիորդական ուսումնարանի գոյութիւնը. «...ուսալի անցեալ 1869 թուականում բացեց (Անդրէաս Արք. Անդրէասեանը - Գ.Ս.) մի թեթեւ եւ դիրքին եղանակ ժողովրդեան ձեռնատու եւ նպաստամատոյց լինելու յիշեալ դպրոցին, որով ինքեանք անելի ծանրութիւն չզգալով կարողանան գէթ գոյութեան մէջ պահել իրանց ուսումնարանը իրանց լուսատրութեան առիթը»¹²⁹ : Արարատ ամսագրում հրատարակուած ցուցակից հետեւում է, որ 1870 Փետրուարի 7ի տուեալներով դպրոցի օգտին նուիրատուութիւն են կատարել 89 հոգի, իսկ հանգանակուած գումարը կազմել է 521ռ.¹³⁰ : Այդ գումարով հնարաւոր է եղել ապահովել դպրոցի ուսումնական գործընթացը: Դպրոցն ունեցել է իր երգչախումբը, որի ղեկավարն է եղել Բաղդասար սարկաւազը¹³¹ : 1873ին դպրոցն ունեցել է մէկ նախապատրաստական եւ մէկ առաջին դասարան, 4 ուսուցիչ եւ 41 աշակերտ¹³² : 1874ին՝ 61 աշակերտ՝ 2 ուսուցիչ¹³³ : Նոյն թուականին դպրոցի նախնական դասարանն ունեցել է 65 աշակերտ՝ 1 ուսուցիչ¹³⁴ : 1875ին դպրոցի աշակերտների թիւը դարձեալ նուազել է՝ հասնելով 58ի, ուսուցիչների թիւը մնացել է նոյնը՝ 2 հոգի¹³⁵ : 1877ին դպրոցն ունեցել է 4 ուսուցիչ՝ 53 աշակերտ¹³⁶ : Դպրոցի շէնքը խարխուլ լինելու պատճառով 1879ին ձեռնարկուում է նոր շինութեան կառուցման աշխատանքների: Նոր շինութիւնը նախաձեռնել է Շամախու թեմի առաջնորդ Թադ-էոս

Արք. Զիւնականը (Սպահանցի, 1876-1880), որին օժանդակել են Համազասպ Վրդ. Համազասպեանցը, դպրոցի վերակացու եւ հոգաբարձու Յովհաննէս Խալաֆեանցը¹³⁷ եւ շամախեցի մեծահարուստ Պաւէլ Շամիրի Մելիք-Բեդլարեանցը: Վերջինիս միջնորդութեամբ գաւառապետ Ստարցելը յատկացրել է շինութեան համար նոր հողատարածք: Շինարարական աշխատանքներին նիւթապէս աջակցել են Լալայեան եղբայրները եւ Քալանթարեանները¹³⁸: Դպրոցը չի ունեցել իր սեփական գրադարանը եւ օգտուել է թեմական դպրոցի գրադարանից¹³⁹: 1885ին այն արդէն երկդասեան էր: Սակայն, նոյն թուականին փակուել է եւ վերաբացուել 1888ին: 1890ին դպրոցում սովորել են 49 աշակերտուհի, որից 46ը՝ վճարովի, 3ը՝ ձրի հիմունքներով¹⁴⁰: Նոյն թուականի գրութեամբ, թէ՛ արական եւ թէ՛ իգական ուսումնարանները միասին ունեցել են 1 աւագ ուսուցիչ, 4 ուսուցիչ, 1 վարժուհի¹⁴¹: 1895ին դպրոցն ունեցել է 78 աշակերտուհի¹⁴²: Դպրոցին պարբերաբար նիւթապէս օժանդակել է Բաքուի Հայոց Մարդասիրական Ընկերութիւնը¹⁴³: 1887-1895ին Մարդասիրական Ընկերութիւնը դպրոցին տարեկան տրամադրել է 1500ռ. օգնութիւն, իսկ աշակերտուհիներին՝ նպաստ¹⁴⁴: 1895ին դպրոցն ունեցել է 78 աշակերտուհի, 1 ուսուցչուհի եւ թեմական դպրոցի 3 ուսուցիչ¹⁴⁵: 1896ին դպրոցը դարձեալ փակուել է: Վերաբացուել է միայն 10 տարի անց՝ 1905ին¹⁴⁶:

Հայ Աւետարանականների Արական Դպրոց

Հիմնուել է 1842ին, բողոքական Սարգիս Համբարձումեանի կողմից: Դպրոցի աշխատանքների կազմակերպմանը օժանդակել է Շամախու գաւառական ուսումնարանի շրջանաւարտ ոմն Չախմախսագեանը¹⁴⁷: Դպրոցը բաղկացած է եղել մէկ դասարանից, ուր դասաւանդուել է հայերէն, ռուսերէն, քերականութիւն, կրօնաբարոյական խրատաբանութիւն, թուաբանութիւն եւ Ս. Գիրք: Գործել է նաեւ մեծահասակ աշակերտներից բաղկացած երգչախումբ: Աղքատների համար ուսումը եղել է ձրի, իսկ մնացածն ամսական վճարել են 50 կոպէկ: Աշակերտների թիւը հասել է 150ի: Դպրոցի գործունէութեանը օժանդակել է Շամախու նահանգապետ, ազգութեամբ գերմանացի բարոն Վրանգէլը¹⁴⁸: Նկատենք, որ իշխանութիւնները եւս բարձր են գնահատել Համբարձումեանի գործունէութիւնը: Այդ է վկայում Շամախու գաւառական ուսումնարանների տեսչի հաշուետուութիւնը, ուր բարձր գնահատական է տրուած նրան եւ դպրոցին: Անգամ 1847 Յունիսի 13ին այսրկովկասեան ուսումնարանների տնօրինութեանը ներկայացրած զեկուցագրում,

գաւառական ուսումնարանների տեսուչը առաջարկել է Համբարձումեանին շնորհել ոսկեայ կամ արծաթեայ մեդալ, որը բացառիկ է եղել մասնաւոր ուսումնարանների տնօրէնների նկատմամբ¹⁴⁰։ Եուշիւում եւ Շամախիւում բացուած բազէլեան քարոզիչների դպրոցները պատճառ դարձան, որպէսզի ցարական կառավարութիւնը այդ դպրոցների օրինակով Այսրկովկասի հայաշատ այլ վայրերում բացի պետական դպրոցներ¹⁵⁰։ Ա. Պետիկեանը բազէլեան քարոզիչների՝ կրթական բնագաւառում ունեցած դերակատարութեան վերաբերեալ, գրել է․ «Միսալ է ըսել, թէ միակ լաւագոյն դպրոցները Աւետարանական դպրոցներն էին, բայց շիտակ է ըսել, լաւագոյն ազգային դպրոցներ մէջտեղ եկան, որովհետեւ լաւագոյն Աւետարանական դպրոցներու կամ օրինակը կար կամ՝ սրցակցութիւնը»¹⁵¹։

Հարկ է նշել, որ դպրոցի գոյութեան հենց առաջին տարիներից, Շամախու հայոց թեմի հոգեւորականութեան եւ Մայր Աթոռ Ս․ Էջմիածնի կողմից սկսուած է ուժեղ պայքար Համբարձումեանի եւ նրա հիմնած ուսումնարանի դէմ։ Հոգեւոր իշխանութիւնները պնդում էին, որ այդ դպրոցում սովորող աշակերտութեան մէջ տարածուած էր հայ եկեղեցու վարդապետութեանը խորթ բողոքականութիւն։ Այդ է վկայում 1843 Նոյեմբերին Շամախու եկեղեցու բարեկարգիչ Միքայէլ Քհնյ․ Վարչամեանի՝ Համբարձումեանի դէմ ուղղուած բողոք-նամակը, որում ասուած էր, թէ Համբարձումեանը մոլորեցնում է ժողովրդին, որը գնալով հեռանում է հայ եկեղեցուց։ Թեմի առաջնորդ Դանիէլ Արք․ Շահնազարեանցի, հոգեւորականութեան եւ տեղի առաքելական համայնքի բողոքների հիման վրայ, Բաքուի նահանգապետի կարգադրութեամբ 1863ին դպրոցը փակուած է։ Սակայն, երեք տարի անց, 1866 Օգոստոսին, երբ օրինապէս ճանաչուած է Շամախու հայ-բողոքական համայնքը, 1867ին հայ-բողոքական Աբրահամ Ամիրխանեանը Շամախիւում վերաբացում է դպրոցը¹⁵²։

Շամախիի աւետարանականների ուսումնարանը գտնուած էր Կովկասի Ուսումնական Երջանի Հոգաբարձուի Տեսչութեան ներքոյ։ Տղաներին եւ աղջիկներին դասաւանդել է Ռեւէլի (Տային) գերմանական դպրոցում ուսանած Լեոն Դարախանեանը, իսկ մեծահասակ օրիորդներին՝ Համբարձումեանը¹⁵³։ Վերջինս աջակցել է նաեւ Շամախիւում գրադարան-ընթերցարան ստեղծելու գործին, իր հարուստ գրադարանից մի քանի հարիւր գիրք նուիրելով գրադարանին¹⁵⁴։ Ուշադրաւ է այն, որ Այսրկովկասի ժողովրդական ուսումնարանների Բաքուի տնօրէնի տեղակալ Բ․ Ստեփանեանը, որը ներկայ է գտնուել Համբարձումեանի ա-

շակերտների քննութիւններին, իր դրական կարծիքն է յայտնել վերջիններիս ուսման առաջադիմութեան վերաբերեալ¹⁵⁵։ Նշելի է, որ Հայ աւետարանականների դպրոց է յաճախել Հայ մեծ թատրերգու Շիրվանզադէն, որը հետեւելով ընկերների օրինակին, ինքնակամ գնացել էր սովորելու այդտեղ։ Երկու տարի այդտեղ սովորելուց յետոյ Շիրվանզադէն անցել է Շամախու թեմական դպրոցը, ուր եւս երկու տարի սովորելով, մտել է գաւառական ուսական դպրոցը։ Շիրվանզադէն իր յուշերում նկարագրելով դպրոցն ու նրա հիմնադրին գրում է. «Անց տարեկան էի, երբ մի օր, առանց իմ ծնողներին հարցնելու, վազեցի մեր դրացի Սարգիս վարպետի ուսումնարանը։ Այդտեղ էին ոմանք իմ հասակակիցներից... Սարգիսը բողոքականների պարագլուխն էր։ Դա մի հեզահամբոյր ծերունի էր, բարձրահասակ, առոյգ, ժպտուն։ Երբ նա փողոցով անցնում էր, մի տարօրինակ հաճոյք էի զգում, նայելով նրա ճերմակ մօրուքով զարդարուած բարի դէմքին։ Ինձ թում էր, որ նա մի առանձին սէր է զգում դէպի մանուկները, թէւ ինքը չունէր զաւակներ, ամուրի լինելով։ Նա յարգուած էր ամէնքից, նոյնիսկ ոչ բողոքականներից»¹⁵⁶։ Դպրոցի գործունէութիւնը յիշատակւում է նաեւ 1891ին, որպէս խառը երկսեռ դպրոց¹⁵⁷։ 1895ին դպրոցն ունեցել է 2 ուսուցիչ՝ 22 աշակերտ, որից 5ը եղել են Հայ առաքելականների երեխաներ¹⁵⁸։ Դպրոցն ունեցել է իր գրադարանը, որտեղ եղել է 399 կտոր գիրք (202 Հայերէն, 197 ուսերէն)¹⁵⁹։

Հայ Աւետարանականների Օրիորդաց Դպրոց

Հիմնուել է 1884 Փետրուարի սկզբներին Շամախիի Հայ աւետարանականների նախաձեռնութեամբ¹⁶⁰։ Դպրոց ընդունւում էին տեղի երկսեռ դպրոցը վերջացրած օրիորդները եւ այն առաքելականները, ովքեր իրենց ուսման շրջանն աւարտել էին տեղի, կամ այլ օրիորդաց դպրոց։ Դպրոցը եղել է նաեւ գիշերօթիկ, ուր կարող էին սովորել նաեւ Հարեւան քաղաքներից եւ գիւղերի Հայ օրիորդները։ Զեռագործ առարկայից բացի, մնացեալ առարկաները դասաւանդել է Շուէյքարխանում ուսանած եւ երկար տարիներ Բերդեանսկի Օրիորդաց Գիմնազիայում ուսուցչութիւն արած Հայ մանկավարժը¹⁶¹։ Դպրոցի յետագայ գործունէութեան վերաբերեալ այլ տեղեկութիւններ յայտնի չեն։

Տէր-Աւանէսի Ուսումնարան

Հիմնադրութեան վերաբերեալ ստոյգ տեղեկութիւններ չեն պահպանուել։ Յայտնի է, որ 1866ին այդ ուսումնարանում սովորել է նաեւ

Շիրվանզադէն¹⁶²: Դպրոցի յետագայ գործունէութեան վերաբերեալ այլ տեղեկութիւններ յայտնի չեն:

Հաքեալ Վարժապետի Ուսումնարան

Հիմնադրութեան վերաբերեալ ստոյգ տեղեկութիւններ չեն պահանուել: Յայտնի է միայն, որ այն գործել է 1860ականներին, Հաքեալ անունով վարժապետի տան կից սենեակներից մէկում. «Նա հաստատել էր ուսումնարանը իր բնակարանին կից սենեակներից մէկում, ուր գետնին շարան-շարան նստոտում էին աշակերտները, իրանց տանից բերած կապերտի կտորների վրայ»¹⁶³: Դպրոցում հիմնականում սովորել են տառաճանաչութիւն, գրել, կարդալ եւ մի քանի շարականներ: Այդ դպրոցում է իր նախնական կրթութիւնը ստացել նաեւ ապագայ մեծ դերասան Յովհաննէս Աբելեանը¹⁶⁴: Թէ՛ Տէր-Աւանէսի եւ թէ՛ Հաքեալ վարժապետի դպրոցները աչքի են ընկել դաստիարակութեան իրենց խտարարոյ օրէնքներով: Այս դպրոցներում գործում էր ծեծը եւ ֆալախկայի «գօրութիւնը»¹⁶⁵: Հաքեալ վարժապետի վերաբերեալ պահանուել է հետեւեալ վկայութիւնը. «Ո՛չ, նա բաականանում էր՝ ճիպտի եւ երբեմն էլ իր շիրտի գգուանքներով: Իսկ, եթէ հարկը պահանջում էր մի այնպիսի պատիժ տալ, որ «օրինակ» լինէր աշակերտութեան, երեսն էր գալիս ահա՝ «օրինուած» ֆալախկան»¹⁶⁶:

Հայ Առաքելականների Կիրակնօրեայ Դպրոց

Հիմնուել է 1881ին Շամախու թեմական դպրոցին կից, տեղի դպրոցի ուսուցիչ եւ տեսուչ Ա. Գալստեանի նախաձեռնութեամբ: Այդտեղ շարաթը երեք անգամ հանրութեան համար դասախօսութիւններով հանդէս են եկել թեմական դպրոցի ուսուցիչները¹⁶⁷: Դպրոցը գործել է երկու տարի:

Հայ Աւետարանականների Կիրակնօրեայ Դպրոց

Հետեւելով Գալստեանի օրինակին, աւետարանականների երիտասարդ սերնդի ներկայացուցիչ, ուսուցիչ հմանուէլ Փիրրուղաղեանը 1881ին հիմնում է համանման դպրոց: Դպրոցը գործել է մինչեւ 1884 եւ գտնուել է բարուօք վիճակում¹⁶⁸: Մշակի Շամախու թղթակիցը հայ առաքելականների կիրակնօրեայ դպրոցի փակման հարցում իր վրդովմունքը յայտնելով հայ առաքելական երիտասարդութեան հանդէպ, գրում է. «Ու՞ր են Շամախու այն երիտասարդները, որոնք միայն իրանց են հայեր համարում. թող երկար խօսելը, ի կողմը դնեն ու սրցու-

թին անեն անտարանական հայ-երիտասարդների հետ»¹⁰⁰ : Դպրոցի յետագայ գործունէութեան վերաբերեալ այլ տեղեկութիւններ յայտնի չեն:

Այսպիսով, ինչպէս վկայում են մատենագրական, արխիւային եւ վիճակագրական աղբիւրները, ինչպէս պատմութեան բոլոր ժամանակներում, այդպէս էլ ժ.թ. դարում Շամախի քաղաքը համարուել է Արեւելեան Այսրկովկասի հայաշատ կենտրոններից մէկը: Տեղի հայութիւնն իր ստեղծագործ աշխատանքով եւ գիտամշակութային բարձր մակարդակով ոչ միայն ապրում էր համախմբուած, սոցիալ-տնտեսական, հասարակական եւ կրթամշակութային աշխոյժ կեանքով, այլեւ նշանակալից դեր է խաղացել երկրամասի համընդհանուր զարգացման գործում:

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Ziya Bunyatov, *Azerbaydjan V VII-IX vv.* (Ազրբեջանը Է.թ. դարերում), Բաքու, 1965:
- ² Farida Mamedova, *Politicheskaya Istoricheskaya Geografiya Kavkazskoy Albanii (III v. Do Nashey Eri.-VIII v. n.e.)* (Կովկասեան Աղուանքի քաղաքական պատմութիւնը եւ պատմական աշխարհագրութիւնը (մ.թ.ա. Գ. դար-մ.թ. Ը. դար), Baku, 1986; նոյնի՝ *Kavkazskaya Albaniya I Albantsi* (Կովկասեան Աղուանք եւ աղուանցիք), Բաքու, 2005:
- ³ G. Djiddi, *Srednevekovoy Gorod Shemakh (IX-XVII veka). Istoriko-Arkheologicheskoe Issledovanie* (Միջնադարեան Շեմախ քաղաքը (թ.ժ.է. դարեր)- պատմա-հնագիտական ուսումնասիրութիւն), Բաքու, 1981:
- ⁴ Հ. Ղ., «Նամակ Շամախուց», *Մշակ*, 20.07.1872:
- ⁵ Մակար Բարխուտարեանց, *Աղուանից Երկիր Եւ Դրացիք (Միջին Դադստան)*, Երեւան, Գանձասար Աստուածարանական կեդրոն, 1999, էջ 86:
- ⁶ Ալեքսանդր Շիրվանզադէ, «Իմ կեանքից», *Հասկեր*, N 11, 1910, էջ 320-321:
- ⁷ Մարգիս Զալալեանց, *Ճանապարհորդութիւն Ի Մեծն Հայաստան*, Մասն Բ., Տփլիս, 1858, էջ 394:
- ⁸ *Spiski Naseleennikh Mest Rossiyskoy Imperii Po Kavkazskomu Krayu, LXV, Bakinskaya Guberniya. Spisok Naseleennikh Mest Po Svedeniyam 1859 po 1864 God* (Ռուսական Կայսրութեան բնակավայրերի ցուցակ՝ ըստ Կովկասեան երկրամասի Բաքուի նահանգ-բնակավայրերի ցուցակ ըստ 1859-1864 թուականների), կազմեց Ն. Չէլչիլէժժը, Թիֆլիս, 1870, էջ 93:
- ⁹ *Մանր ժամանակագրութիւններ (XIII-XVIII դդ.)*, Հտր. Բ., կազմեց՝ Վազգէն Յակոբեան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1956, էջ 352:
- ¹⁰ Ենթադրելի է, որ Ջ. Բարբարոյին շփոթեցրել է Շամախի քաղաքում ստուար հայութեան առկայութեան հանդամանքը, ուստիւ քաղաքը ներկայացրել է Մեծ Հայքում:
- ¹¹ Յովհաննէս Յակոբեան, *Ուղեգրութիւններ Աղբիւրներ Հայաստանի Եւ Անդրկովկասի Պատմութեան*, Հտր. Ա., ԺԳ-ԺԶ. Դարեր, Երեւան, ՀՍՍՀ Լուստղղկոմ, Հրատ-Մեկրոնեան Ծոնդի, Պեհհրատ տպարան, 1932, էջ 199:

- ¹² Լէօ, Հայոց Պատմութիւն. Երկերի ժողովածու, Հար. Գ., Գիրք Բ., Երևան, «Հայաստան» Հրատ., 1973, էջ 53:
- ¹³ L. F. Ferrières-Sauvebef, Mémoires Historiques, Politiques Et Géographiques Des Voyages Du Comte De Ferrières - Sauvebef, Faits En Turquie, En Perse Et En Arabie, Depuis 1782 Jusqu'en 1789 (Պատմական, քաղաքական եւ աշխարհագրական յուշեր կոմս Գերիէր-Սովբրէֆի՝ Քուրքիայում, Պարսկաստանում եւ Արաբիայում կատարած իր ճամբորդութիւնների մասին), Tome première, Maestricht, 1790, էջ 228:
- ¹⁴ Հալաէր Դիւոյան, Արեւելեան Հայաստանը XIX Դարի Առաջին Երեսնամեակին Եւ Հայ-Ռուսական Յարաբերութիւնները, Երևան, 1989, էջ 308:
- ¹⁵ Obozrenie Rossiyskikh Vladenii Na Kavkaze (V Statisticheskome, Etnograficheskom, Topograficheskom I Finansovom Otnosheniyakh (Talishinskoye Khanstvo) (Տեսութիւն կովկասում ռուսաստանեան տիրոյթների վիճակագրական, ազգագրական, տեղագրական եւ ֆինանսական առումներով (Քալիշական խանութիւն), Սանկտ Պետերբուրգ, 1836, գլուխ III (Շիրվանի նահանգ), էջ 155:
- ¹⁶ Զալաշեանց, Բ. մաս, էջ 400:
- ¹⁷ Ves Kavkaz. Promishlennost, Torgoviya I Selskoe Khozaistvo Severnogo Kavkaza I Zakavkazya (Ամբողջ կովկաս: Հիւսիսային կովկասի եւ Անդրկովկասի արդիւնաբերութիւնը, առեւտուրը եւ գիւղատնտեսութիւնը), կազմեց եւ հրատարակեց Մ. Ս. Շապշուքիչը, Բաքու, 1914, էջ 21:
- ¹⁸ Հայրուսաւորչական, «Նամակ Բազուլից», Մշակ, 15.08.1880:
- ¹⁹ Svod Statisticheskikh Dannikh O Naseleniya Zakavkazskogo Kraya, Izvlechennikh Iz Posemeinikh Spiskov 1886 g., Bakinskoy Gubernii (Անդրկովկասեան երկրամասի բնակչութեան վերաբերեալ վիճակագրական տուեալների ժողովածու, քաղուած 1886ին Բաքուի նահանգի ընտանեկան ցուցակներից), Քիֆիս, 1893 (առանց էջակալման):
- ²⁰ Նոյն:
- ²¹ Նոյն:
- ²² Նոյն:
- ²³ Ստեփան Զեյինսկու վկայակոչած տուեալում արականների թւում 2.620ի փոխարէն սխալմամբ տպագրուած է 2.924:
- ²⁴ Stepan Zelinskiy, Opisanie Goroda Shamakha (Շամախի քաղաքի նկարագրութիւն), Քիֆիս, 1896, էջ 22:
- ²⁵ Շամախի քաղաքի հայութեան մէջ առաքելականներից բացի եղել են նաեւ աւետարանական եկեղեցու հետևորդներ: Եկեղեցին կոչոււմ էր բողոքականութեան հիմնադիր, բարենորոգման ականաւոր գործիչ Մարտին Լուիէրի (1483-1546) անունով լուսնակալ: Աւետարանական քարոզչութիւնը Շամախի ներթափանցեց 1828ից սկսած՝ Շուէյցարիայի Բազէլ քաղաքից եկած քարոզիչներ Ծ. Զարեմբայի, Աւգուստ Դիտրիխի եւ Միքղա Ֆարուխի (Յարութիւն Գալստեան) միջոցով: Շամախիում աւետարանականների առաջնորդն էր Սարգիս Համբարձումեանը (Եղիա Քասուճի, Լուսաշաւից, Պատմութիւն Հայ Աւետարանական Շարժման (1846-1946), Պէլլուսթ, Լիրանան, Հրատարակութիւն Ամերիկայի Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութեան, 1947, էջ 230), որի անուան հետ է կապուած Շամախիում նրանց յետագայ գործունէութեան բնուէն ժամանակաշրջանը: Աւետարանական քարոզչութիւնը, որն ինքնին եկեղեցական-բարեկարգչական բնոյթ ունէր եւ համապա-

տասխան նպատակ էր հետապնդում, այնքան ընդլայնուեց Բաքուի նահանգում, որ 1840-80ականներին Շամախին եւ Բաքուն դարձան արեւելահայ աւետարանականութեան կենտրոններից (Հ. Ղուկասեանց, *Բողոքականութիւն Կովկասու Հայոց Մէջ (Պատմական Նիւթեր)*, Թիֆլիս, 1886: նաեւ՝ Աբրահամ Չամբնեան, *Հայոց Եկեղեցու Պատմութիւն*, Բ. Ճառ, Նոր Նախընթեան, 1909, էջ 217): Եթէ 1851ի տուեալների համաձայն՝ Շամախիում աւետարանական հայերի թիւը 24 էր (11 ար., 13 իգ.՝ *Kavkazskii Kalendar Na 1852 g.* (1852 թուականի կովկասեան օրացոյց, Թիֆլիս, 1851, էջ 429), ապա մէկ տարի անց, այդ թիւը հասել էր 177ի (142 ար., 135 իգ., տե՛ս՝ Zelinskii, էջ 23): Ալեքսանդր Ալեքսանդրեանը Մշակին 1873 Փետրուարի 24ին յղած թղթակցութիւնում գրում է, որ Շամախիում կար 100 տուն հայ աւետարանական (ՀԱԱ, ֆ. 234, ց. 1, գ. 40, թ. 6):

ԺԹ. դարի կէսերին Շամախիից նկատոււմ է աւետարանականների մեծ հոսք դէպի Բաքու: 1897ի մարդահամարի տուեալներով, Շամախիում կար ընդամէնը 14 (12 ար., 2 իգ.) լուսեւրոպական (*Pervaya Vseobshchaya Perepis Naseleniya Rossiiskoy Imperii, 1897, LXI. Bakinskaya Guberniya* (Մուսակեան կայսրութեան առաջին համընդհանուր մարդահամար, 1897, Բաքուի նահանգ, PVPNRI-1897), Ն. Ա. Իրոյիցիլու խմբագրութեամբ, Սանկտ Պետերբուրգ, 1905, աղիւսակ XIV, էջ. 68): Այսը կովկասի Աւետարանական եկեղեցու պատմութեան հանգամանալից քննութիւնը տե՛ս՝ Արտաշէս Ղազարեան, Իրնէ Ներսէս Լեւոնեան, *Հայաստանեայց Աւետարանական Եկեղեցի (Հայաստան-Կովկաս)*, Երևան, «Հայկական Հանրագիտարան» Հրատ., 1999:

²⁶ Zelinskii, էջ 22.

²⁷ PVPNRI-1897, t. 61, էջ 1: Տե՛ս նաեւ՝ tablitsa XIII, էջ 53: Շամախի քաղաքի հայ բնակչութեան ԺԹ. դարի տեղաշարժի մանրամասն քննութիւնը տե՛ս՝ Գէորգ Ստեփանեան, «Շամախի Քաղաքի Հայ Ազգարնակչութեան Շարժընթացը (XIX դ.)», *Հայոց Պատմութեան Հարցեր (Գիտական Թողուածների Ժողովածու)*, Հտր. 9, Երևան, 2008, էջ 108-123.

²⁸ Yu. Gagemeyster, *Zakavkazskie Ocherki. Yestestvennie Proizvedeniya Kraya Po Tsarstvu Rastitelnomu* (Անդրկովկասեան ակնարկներ: Երկրամասի բնական արտադրանքները բուսականութեան թագաւորութեան մէջ), Սանկտ Պետերբուրգ, 1845, էջ 21:

²⁹ *Kavkazskii Kalendar Na 1850 g.* (1850 թուականի կովկասեան օրացոյց), Թիֆլիս, 1849, էջ 94:

³⁰ P. Nadejdin, *Opit Geografii Kavkazskogo Kraya* (Կովկասեան երկրամասի աշխարհագրութեան փորձը), Տուլա, 1891, էջ 240:

³¹ *Հորիզոն*, Թիֆլիս, 31.07.1914:

³² Մ. Սարգիսբէկեան, «Շամախին», *Մշակ*, 21.03.1902:

³³ P. Cherepanov, «Statisticheskoe Opisanie Shemakhinskoy Gubernii. Shemakha» (Շեմախու մարզի վիճակագրական նկարագրութիւն. Շեմախա), տե՛ս՝ 1852 թուականի կովկասեան օրացոյց, էջ 428):

³⁴ N. Dubrovin, *Istoria Voyni I Vladichestva Ruskikh Na Kavkaze* (Կովկասում ռուսների պատերազմի ու տիրակալման պատմութիւնը), T. I. Kn. III, Սանկտ Պետերբուրգ, 1871, էջ 146:

³⁵ Թարութիւն Քիւրաեան, «Հայ Ազատագրական Փորձ Մը ԺԶ. Դարուն (Հատուած Մը Իմ «Հում Մետաքսի Վաճառականութիւնը Եւ Հայերը» Գործէս)», *Անահիտ*, Փարիզ, Ը- տարի, N 5-6, Յուլիս-Դեկտեմբեր 1937, էջ 60:

³⁶ V. Leviatov, *Ocherki Iz Istorii Azerbaydjana A XVIII Veke* (Ակնարկներ Ազրբեյջանի ԺԸ-դ-պատմությանը), Բաքու, 1948, էջ 53:

³⁷ *Մշակ*, Չ՛ Թունուարի 1884, N 17:

³⁸ Շամախաշախրի՝ միջազգային առևտրի մասնակցութեան վերաբերեալ ուշադրաւ տեղեկութիւն է հաղորդում Շամախիում 1915ի ամռանը շրջագայած կովկասագէտ Ա. Ֆիտունը: Նրա տեղեկացմամբ, Շամախիի բնակիչ Գրիգոր Գուրգէնեանի տանը պահպանուած էին Ջինաստանից բերուած յախճապակեայ երկու շքեղ սպասքներ: Վերջինիս տեղեկացմամբ այդ սպասքները նրան են յանձնել Շամախիի հարնակներ Ներսիսեանները, որոնց պատմելով դրանք սերնդէ սերունդ փոխանցուելով արդէն մի քանի հարիւր տարի է ինչ գտնուած են իրենց մօտ (A. Fituni, *Istoriya Posledney Stolitsi Shirvana (Istoriko-Etnograficheskii Ocherk)* (Վերջին մայրաքաղաք Շիրվանի պատմութիւնը (պատմա-ազգարգական ակնարկ), *Izvestiya Azerbaydjanskogo Komiteta Okhrani Pamyatnikov Starini, Iskusstva I Prirodi* (հին յուշարձանների, արուեստի եւ բնութեան պահպանման Ազրբէյջանի կոմիտէի տեղեկագիրը), պրակ 3, Բաքու, 1927, էջ 102):

³⁹ Երկար տարիներ Ղուբայում տորոնի առևտրով է զբաղուել նաև Շիրվանզադէի հայրը՝ Մինասը: Իր յուշերում Շիրվանզադէն գրում է, որ իր հայրը սկզբում դերձակ էր, սակայն շուտով դէն նետեց ասեղը, միանալով շամախեցի բազմաթիւ էտորոնչիներին՝ խմբին: Տարուայ զգալի մասը հայրն անց էր կացնում շրջակայ գիւղերում ու քաղաքներում՝ տուն վերադառնալով գրեթէ միայն ձմռան ամիսներին: Մինչև սնանկանալը, բուական շահաւէտ առևտրի շնորհիւ մի քանի տարի Մովսիսեանների ընտանիքը վարել է բարուօք կեանք (Ալեքսանդր Շիրվանզադէ, *Իմ հեանքից*, «Հասկեր», Թիֆլիս, դ 11, 1910, էջ 319-320): Տորոնի շահութաբեր առևտուրը Ղուբայում շարունակուած է մինչև 1878 եւ նուազում բալիզարինն՝ էժանազին քիմիական ներկի գիւտից յետոյ (ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1921, թ. 70):

⁴⁰ Zelinskii, էջ 31-32.

⁴¹ Նոյն, էջ 34:

⁴² Նոյն, էջ 32-33. տե՛ս նաև՝ *Մշակ*, 3 Օգոստոսի 1874, N 30:

⁴³ *Մշակ*, 27.01.1884:

⁴⁴ Ստեփան Լիսիցեան, *Ջանգեզուրի Հայերը*, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1969, էջ 161: Ջանգեզուրում, օրինակ, Շամախիում գործուած շալը մեծ յարգ է ունեցել: Այն սովորաբար նուիրուել է հարսանիքների ժամանակ եւ մտել է աղջկայ օժիտի կազմի մէջ (է. Կարապետեան, *Օժիտը Հայոց Մէջ* (Պատմաազգագրական Ուսումնասիրութիւն), Երևան, 1978, էջ 23):

⁴⁵ Մեսրոպ Ամբաստանց, *Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի Վանաց Սաղիանի Եւ Միւս Վանօրէից Եւ Ուխտատեղեաց Եւ Եւ Քաղաքացն Եւ Գիւղօրէից Որք Ի Շամախույ Թեմի*, Տիֆլիս, 1896, էջ 281:

⁴⁶ T. Mamaladze, "Sadovie Kulturi I Promishlennii Zanyatiya V Shemakhe I Ego Uезде" (Այգու մշակույթները եւ արդիւնաբերական զբաղմունքները Շեմախում), *Sbornik Materialov Dlya Opisaniya Mestnostey I Plemen Kavkaza* (նրբիցի ժողովածու՝ կովկասի տեղանքի եւ ցիղերի նկարագրութեան համար), Թիֆլիս, 1908, պրակ. XXXIX, բաժին 1, էջ 35:

⁴⁷ Գարրիէլ Քաջրերունի, «Բազմամիլիոն ժառանգութիւն», ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 439, թ. 8):

⁴⁸ Տարագ, N 40, 18 Հոկտեմբերի 1898:

⁴⁹ PVPNRI-1897, tablitsa XXIV, էջ 154-161 տուեալները, հաշուարկը մերն է:

⁵⁰ Մեղու Հայաստանի, 27.12.1858, էջ 416:

⁵¹ Պօղոս բէկը մահացել է 107 տարեկան հասակում՝ 1847ին: Նա գրադուել է առեւտրա-արդիւնարբերութեամբ: Եամախիում եւ Բասխալ գիւղում ունէր մետաքսաթելի գործարան, որի արտադրանքը հիմնականում արտահանուում էր Ռուսաստան, Թուրքիա, Իրան եւ Հնդկաստան (Fituni, էջ 124): Պօղոսի որդին՝ Մարկոսը, ունեցել է երեք որդի՝ Պետրոս, Ներսէս եւ Պօղոս (ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 309, թ. 1-12):

⁵² Նոյն, թ. 10:

⁵³ Արարատ, Յուլիս 1871, էջ 51:

⁵⁴ Fituni, էջ 144-145:

⁵⁵ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 309, թ. 10, 12:

⁵⁶ Նոյն, թ. 11:

⁵⁷ Հայկական Աշխարհ, թիւ 10-11-12, 1878, էջ 302:

⁵⁸ Վաճառական Արգար Աղամեանի ընտանիքում կրթուել ու դաստիարակուել են չորս նշանաւոր դէմքեր: Աւագ որդին՝ Ծովհաննէսը (1879-1932), որ սուսպիտակ ու գունաւոր հեռուստատեխնիկական եւ լուսահեռագրութեան իր գիտով նոր դարագլուխ է բացել գիտութեան եւ տեխնիկայի պատմութեան մէջ: Նրա տասնեակ տարիներ առաջ կատարած գիտական յայտնագործութիւններն ունեցան համաշխարհային նշանակութիւն եւ դարձան ժամանակակից գունաւոր հեռուստատեխնիկական ու լուսահեռագրութեան հաստատուն հիմքը (Յ. Յակոբեան, Ծովհաննէս Արգարի Աղամեան, Երեւան, «Միտք» Հրատ., 1968): Հեղինէ եւ Եւզինէ զուտրերը դարձան բացառիկ դաշնակահարներ, որոնք երկար տարիներ գրաւել էին Եւրոպայի երաժշտական հասարակութեան ուշադրութիւնը: Նրանց կրտսեր եղբայրը՝ պրոֆեսոր Արշակ Աղամեանը, եղել է զեղազէտ, երաժշտագէտ, Երեւանի կոմիտասի Անուան Պետական կոնսերվատորիայի տնօրէնը: Նրա նախաձեռնութեամբ Երեւանում կազմակերպուել է սիմֆոնիկ նուագախումբ, որի առաջին համերգը կայացել է 1924 Դեկտեմբերի 10ին, որով եւ սկզբնաւորուել է սիմֆոնիկ երաժշտութեան կատարումը Հայաստանում (Յակոբեան, Աղամեան Բոյրեր):

⁵⁹ Magda Neyman, *Armenyane. Kratkii Ocherk Ikh Istorii I Sovremennogo Polojeniya* (Հայերը: Համառօտ ակնարկ նրանց պատմութեան եւ արդի վիճակի), Սանկտ Պետերբուրգ, 1899, էջ 51:

⁶⁰ Արծրուն Աւագեան, «Եռակի վտարանդին (Կոստան Զարեանի կեանքի Տարեգրութիւնը)», *Հրարեր Հասարակական Գիտութիւնների*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Հրատ., N 1, Յունուար-Ապրիլ 1997, էջ 51-52:

⁶¹ Գրականագէտ, հասարակական-քաղաքական գործիչ Պօղոս Մակինցեանի կինը, որը 1927ին Փարիզում յաղթող է ճանաչուել աշխարհի տարրեր երկրների (ԱՄՆ, Գերմանիա, Անգլիա, Իտալիա, Յունաստան, Թուրքիա) միջեւ զեղեցկուհի կինօդերասանուհու համար կաջացած մրցույթում (Եւզինէ Սերաբ, *Հորադաս Անուաններ*, Երեւան, «Հայաստան» Հրատ., 1970, էջ 94-95):

⁶² Արծուի Բախչինեան, *Վարդան Մատթէոսեան, Եամախեցի Գարուհի. Արմէն Օճանեանի կեանքն Ու Գործը*, Երեւան, Գրականութեան Եւ Արուեստի Թանգարանի Հրատ., 2007:

- ⁶² Արարատ Ազատեան, *Հայ Կերպարուեստի Զարգացման Ուղիները XIX-XX Դարերում*, Երևան, 2009, էջ 232.
- ⁶³ Մահակ Տէր-Ստեփանեանց Գուրգէնեանն իր կենսագրականում գրում է «Աղուանցի եմ Շամախի կամ Շիրվան քաղաքէն» (Մ. Գուրգէնեան, *Պանդուխտ Կամ Կեանք Աղուանցեայ, Կոստանդնուպոլիս, 1864, էջ 56*): Նրա հայրը՝ Մահաչի Գրիգոր բէկը տողորուած ազատասիրական-հայրենասիրական մղումներով, հայ ժողովրդի վիճակին մօտիկից ծանօթանալու նպատակով 1838-42 ճանապարհորդել է ասիական մի շարք երկրներում: «1838 քուականին Գրիգոր պէյը քաղաքով որ Հայոց վրայօր տեղեկութիւններ ժողովէ, իրեն ազատասիրական եռանդը դրոյնց զինքը երթնելել ի հնդկ, Ասիոյ ու Ափրիկէի մեջն անցաւ ի Կ. Պոլիս եւ անկէց իր հայրենիքը. այս ճամբորդութիւնը տեսց չորս տարի» (նոյն): 1850ականներին հօր քայլին է հետեւում նաեւ Մահակը՝ «կամքս ինձի սոխպեց որ իրեն հետեւիմ, սանձս տուի քաղղին ձեռքը» (նոյն, էջ 57. նաեւ՝ Գուրգէնեան Ս., *Պանդուխտ Կամ Բազուայ Դատաստանական Թեմի Փաստաբան Մահակ Բէկ Գուրգէնեանի Կեանքէն Մի Քանի Հայգրասներ*, Բազու, 1882):
- ⁶⁴ Մուրճ Քաղաքական, *Հարակական, Գրական Ամսագիր*, N 1, Յունուար 1897, էջ 163. նաեւ՝ Milman A., *Politicheskoy Stroy Azerbaydjana V XIX-Nachale XX Vekov (Administrativnii Apparat I Sud. Formi I Metodi Kolonialnogo Upravleniya)* (Աղբրեջանի քաղաքական կառույցը ԺԹ-ի. դարի սկզբին (վարչական ապարատը եւ դատարանը, գաղութային վարչութեան ձեւերը եւ մեթոդները), Բազու, 1966, էջ 236):
- ⁶⁵ Մուրճ, N 7-8, 1899, էջ 933. նաեւ՝ *Kavkazskii Kalendar Na 1900 g.* (1900 թուականի կովկասեան օրացոյց), Թիֆլիս, 1899, էջ 178:
- ⁶⁶ Նոյն:
- ⁶⁷ Ս. Սարգիսբէկեան, «Շամախին», *Մշակ*, 21-03-1902:
- ⁶⁸ Zelinskii, էջ 24:
- ⁶⁹ *Տեղեկագիր Եւ Հայրի 1914 թ. Գործունէութեան Հայոց Մարզասիրական Ընկերութեան Յանուն Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի*, Բազու, 1916, էջ 4:
- ⁷⁰ Մեղու Հայաստանի, 27-03-1865:
- ⁷¹ Նոյն, էջ 86:
- ⁷² Մեղու Հայաստանի, 6-10-1883:
- ⁷³ Քաջբերունի, թ. 5-6:
- ⁷⁴ Նոյն:
- ⁷⁵ Նոյն, թ. 5-6:
- ⁷⁶ Մշակ, 3-08-1874:
- ⁷⁷ Գրասէր, «Շամախի Գրադարանի Խնդիրը», *Արձագանք*, 3-06-1894:
- ⁷⁸ Նոր-Դար, 11-03-1892:
- ⁷⁹ Մեղու Հայաստանի, 14-08-1876. նաեւ՝ Նոր-Դար, 1-02-1891:
- ⁸⁰ Բախչինեան, Մատթէոսեան, էջ 9-10:
- ⁸¹ Նոյն, էջ 9. 1918ին Օհանեանը Քրանսերէն լեզուով հրատարակել է *Շամախեցի Գործունէին* ինքնակենսագրական վէպը, որի առաջարանը գրել է Քրանսիացի հանրայա գրող Անատոլ Ֆրանսը (նոյն, էջ 127-128):
- ⁸² Ուշագրաւ է, որ զեռեւս ԺԸ. դարում, Շամախու Մուսաաֆա խանի պալատական աշուղն է եղել մեծ դերասան Թովկաննէս Արեւխանի պապը՝ ծնունդով Արցախի Դիզակ գաւառի Մամձոր գիւղից՝ աշուղ Սամուէլը, որին երկարաճատակ լինելու պատ-

- ճառով անուանել են Երկար-Բալա (Ֆ. Մարդանեան, *Յովհաննէս Արեւիան (Կենսագրական Տեղեկութիւններ)*, Թիֆլիս, 1907, էջ 2):
- ⁸⁴ Գարեգին Լեւոնեան, *Աշուղները Ս. Նրանց Արուեստը*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1944, էջ 41:
- ⁸⁵ Սոխակ Հայաստանի. *Հիսկատար Երգարան*, խմբագիր-հրատարակիչ Աւագ Գրիգորեանց, Հար. Դ., Բագու, 1878, էջ 21:
- ⁸⁶ Հայ Նոր Գրականութեան Պատմութիւն, Հար. 4, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1972, էջ 703:
- ⁸⁷ Լեւոն Մելիքսէթ-Քէլ, «Թուրքերէն Ասող Հայ Աշուղներ» (ձեռագիր վիճակում), *Ծուցակ Չեռագրաց Վրաստանի Կենտրոնական Պատմական Արխիւի», Բանբեր Մատենադարանի*, Երեւան, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ., N 4, 1958, էջ 417-418):
- ⁸⁸ Սարիբ Ռիզաւի, *Անգրիզովկասի Ժողովուրդների Արուեստների Փոխարարներութիւնները (Թարգման, Կիւն)*, Երեւան, 1976, էջ 25:
- ⁸⁹ *Հորիզոն*, 17-12-1913:
- ⁹⁰ Zelinskii, էջ 33:
- ⁹¹ Հ. Ղ., «Նամակ Շամախուց», *Մշակ*, 17-08-1872:
- ⁹² Թակոր Անասեան, *Հայկական Մատենագիտութիւն, Ե.Տ.Ը. դդ., Հար. Բ.*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1976, էջ 427-428:
- ⁹³ Գարեգին Լեւոնեան, *Հայ Գիրքը Եւ Տպագրութեան Արուեստը (Պատմական Տեսութիւն Սկզբից Մինչեւ XX Դարը)*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1958, էջ 229:
- ⁹⁴ Շամախեցի, *Թրքապիտութիւն, Թէ Թրքաւոյութիւն: Ընդդիմաբոսական Եղիշէ Ա. Բ. Գեղամեանի ճաճիկները Կովկասում Եւ Բագուի Անկումը* Գրքի Առթիւ, Թիֆլիս, 1920, էջ 20-21:
- ⁹⁵ Հայրուսաւորչական, «Նամակ Բագուից», *Մշակ*, 15-08-1880:
- ⁹⁶ Մ. Սանթրոսեան, *Արեւելահայ Դպրոցը XIX Դարի Առաջին Կէսին*, Երեւան, Հայպետուսմանկհրատ, 1964, էջ 62:
- ⁹⁷ Փորձ, Ա. տարի, 1870, էջ 156:
- ⁹⁸ Zelinskii, էջ 25:
- ⁹⁹ Նոյն:
- ¹⁰⁰ A. Krimskii, *Shkola, Obrazovannost I Literatura U Rossiiskikh Musulman (Kulturno-Etnograficheskii Ocherk)* (Դպրոցը, կրթութեամբիւնը եւ գրականութիւնը ուսուական ժաճմեղականների մէջ (մշակութա-ագգագրական ակնարկ), Մոսկուա, 1905, էջ 16:
- ¹⁰¹ Սանթրոսեան, էջ 283:
- ¹⁰² Ալեքսանդր Երիցեանց, *Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը Եւ Կովկասի Հայք XIX Դարում, Մասն Բ., Թիֆլիզ, Տպարան Մ. Շարաձէ*, 1895, էջ 477:
- ¹⁰³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 7, գ. 516, թ. 647-648:
- ¹⁰⁴ Ղուկասեանց, էջ 44:
- ¹⁰⁵ Մատենադարան, Կաթողիկոսական Դիւան, թղթ. 124, վաւ. 359. Կան. Սանթրոսեան, էջ 284:
- ¹⁰⁶ Zelinskii, էջ 26:
- ¹⁰⁷ Ղուկասեանց, էջ 103:
- ¹⁰⁸ Արարատ, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր, 1878, էջ 455:
- ¹⁰⁹ Վահան Երկանեան, *Պաշար Հայկական Նոր Դպրոցի Համար Անգրիզովկասում (1870-1905)*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1970, էջ 54:

- ¹¹⁰ Հինակազգրական Տեղեկութիւնք Եկեղեցական-Միական Ուսումնարանաց Հայոց, Երեւան 1887-88 Ուսումնական Ամի, Վաղարշապատ, 1889, էջ 113:
- ¹¹¹ Մմբատեանց, էջ 297:
- ¹¹² Նոյն, էջ 296:
- ¹¹³ Արարատ, Ամսագիր Կրօնական, Պատմական, Բանասիրական, Բարոյական և Ագրային, Մայիս 1871, էջ 52:
- ¹¹⁴ Արժագանք, Յուլիսի 21, N 3, 1885, էջ 38:
- ¹¹⁵ Բարխուտարեանց, Աղուանից Երկիր և Դրացիք, էջ 162:
- ¹¹⁶ Zelinskii, էջ 26:
- ¹¹⁷ Նոյն:
- ¹¹⁸ Ս. Խուրոյեան, Արեւելահայ Դպրոցները 1830-1920 թթ. (Ժամանակագրութիւնը Եւրոպայի Մանրամասներով), Երեւան, 1987, էջ 458:
- ¹¹⁹ Աւետիք Արասխանեանց, «Նոր Թեմական Դպրանոցների Խնդիրը», Մուրճ, N 10-11, 1896, էջ 1386. նաև՝ Մշակ, 9-11-1896:
- ¹²⁰ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 350, թ. 65-66. նաև՝ Մուրճ, N 10-11, 1896, էջ 1386:
- ¹²¹ Մուրճ, N 10-11, Հոկտ.-Նոյեմբեր 1896, էջ 1387:
- ¹²² Տարագ, N 46, 1896, էջ 726-727:
- ¹²³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1921, թ. 75:
- ¹²⁴ Ծամախու Հայոց Թեմական դպրոցի Հանդամանակից քննութիւնը տե՛ս՝ Գէորգ Ստեփանեան, «Համառօտ Ակնարկ Ծամախու Թեմական Դպրոցի Պատմութիւնից (XIX դ.-XX դ. Սկիզբ)», Հայոց Պատմութեան Հարցեր (Գիտական Եւրոպական Բոլոնական Ժողովուրդի Ժողովուրդ), Հոր-7, Երեւան, 2006, էջ 67-74:
- ¹²⁵ Մեղու Հայաստանի, 1-10-1869, էջ 330-331:
- ¹²⁶ Zelinskii, էջ 26:
- ¹²⁷ Արարատ, Մարտ 1876, էջ 117-118:
- ¹²⁸ Արարատ, Փետրուար 1870, էջ 277:
- ¹²⁹ Նոյն, էջ 276:
- ¹³⁰ Նոյն, էջ 277-278:
- ¹³¹ Նոյն, էջ 283:
- ¹³² Արարատ, Մայիս 1873, էջ 189-190:
- ¹³³ Արարատ, Ապրիլ 1874, էջ 147:
- ¹³⁴ Նոյն:
- ¹³⁵ Արարատ, Փետրուար 1875, էջ 155:
- ¹³⁶ Արարատ, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1878, էջ 455:
- ¹³⁷ Մմբատեանց, էջ 297:
- ¹³⁸ Մշակ, 27.08.1880:
- ¹³⁹ Zelinskii, էջ 26:
- ¹⁴⁰ Բարխուտարեանց, Աղուանից Երկիր և Դրացիք, էջ 162:
- ¹⁴¹ Նոյն:
- ¹⁴² Kratkii Istoricheski Oчерk Sostoyaniya I Deyatel'nost' Bakinskogo Chelovekolyubivogo Obshchestva Vo Imya Sv. Grigoriya Prosvetitel'ya Armenii S 1854 Po 1896 gg. (Համառօտ պատմական ակնարկ Բաքուի Հայաստանի Հուսարիչ Գրիգորի Մարգասիրական Ընկերութեան իրավիճակի և գործունէութեան 1854-1896 թուականներին), կազմող Ա. Կարուսեանց, Բաքու, 1896, էջ 24:

- 143 Արարատ, Մարտ 1876, էջ 117:
- 144 *Kratkii Istoricheskii Ocherk...*, էջ 23-24:
- 145 Zelinskii, էջ 26:
- 146 ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 572, թ. 4:
- 147 Արրահամ Չամիսեան, *Հայոց Եկեղեցու Պատմութիւն, Բ. մաս, Նոր Նախիջևան*, 1909, էջ 217:
- 148 Ղուկասեանց, էջ 47:
- 149 Սանթրոսեան, էջ 285:
- 150 Ղազարեան, Լեւոնեան, էջ 85:
- 151 Երուանդ Քասունի, *Հայաստանեայց Աւետարանական Եկեղեցին*, Պէյրուսի, Հրատ-Հայ Աւետարանական Հիմնարկի, 1986, էջ 34:
- 152 Սանթրոսեան, էջ 286:
- 153 Ղուկասեանց, էջ 131, 137:
- 154 Մուրճ, N 2, 1893, էջ 306:
- 155 Մշակ, Յուլիսի 20, 1882, N 119:
- 156 Եիրվանդազէ, «Կեանքի Բովից», *Երկերի Ժողովածու*, Հտր. 8, Երևան, Հայպետ-հրատ, 1961, էջ 10:
- 157 Խուղոյեան, էջ 459:
- 158 Zelinskii, էջ 26:
- 159 Նոյն:
- 160 Մշակ, 4.02.1884 եւ 6.02.1884:
- 161 Մշակ, 4.02.1884:
- 162 «Հին Թուղթեր, Նիւթեր Եիրվանդազէի Մասին», Վէժ, ԺԲ., Փարիզ, 1935, Դ. տարի, Սեպտեմբեր-Դեկտեմբեր, թիւ 4, էջ 90. նաև՝ *Հրանտ Թամրազեան, Եիրվանդազէ-Կեանքը Եւ Գործը*, Երևան, Երևանի Համլսարանի Հրատ., 1978, էջ 9:
- 163 Մարդանեան, *Յովհաննէս Արեւիկեան*, էջ 2:
- 164 Նոյն:
- 165 Ֆալախկա կամ փալախա՝ հին դարոցում աշակերտներին պատժելու գործիք: Երկու ծայրերը մի ձողի վրա ամրացուած թուկ, որի մէջ կապելով պատժուողի ոտքերը՝ վեր էին բարձրացնում՝ ճիպտաներով հարուածելու համար: Ետքից օրերը բոլոր աշակերտներն անխափա, մեղաւոր թէ անմեղ, ֆալախկայի էին ենթարկուում, որը կոչւում էր հերթական ֆալախկա (*Հայերէն Բացատրական Բառարան*, Հտր. IV, կազմեց՝ Ստեփանոս Մայրասեանց, Պէյրուսի, 1956, Հրատ. Սեւան մատենաշարի, թիւ 2, Տպարան Սեւան, 1945, էջ 478):
- 166 Մարդանեան, *Յովհաննէս Արեւիկեան*, էջ 3:
- 167 Մշակ, 9.06.1882:
- 168 Մշակ, 2.02.1884:
- 169 Նոյն:

A BRIEF VIEW ON THE HISTORY OF
THE ARMENIANS IN SHAMAKHI (19TH C.)

(Summary)

GEVORG STEPANYAN

Rich historical, archival and statistical data and information give ample evidence that Shamakhi, the oldest city in the Eastern Caucasus was inhabited by Armenians from time immemorial.

In the 19th century the Armenians of Shamakhi had an active social, economic and cultural-educational life.

The author assesses the contribution the Shamakhi Armenians made to the growth and development of the economic and socio-cultural aspects of the city, which lost its role after the regional administration was relocated in Baku.

The article names the Armenian figures of the city who held high administrative positions, and highlights particularly the school network of the Armenians of Shamakhi and their endeavour to maintain these Armenian schools.